

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Eesti kirjanduse õppetool

Kathriin Karus

EESTI KIRJANDUSELU TORONTOS

Bakalaureusetöö

Juhendajad professor Arne Merilai ja Piret Noorhani

Tartu 2014

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Ülevaade pagulaselust- ja kirjandusest	7
2. 1950-ndad	17
3. 1960-ndad	24
4. 1970-ndad	36
5. 1980-ndad	45
6. 1991 kuni tänapäevani	51
7. Väsimatu pühenduja – Hannes Oja	58
Kokkuvõte	67
Lühendid	70
Allikad	71
Estonian literature life in Toronto. Summary	76
Lisad	79
Lisa 1. Intervjuud	79
Intervjuu Urve Karuksiga	80
Intervjuu Vaike Külvetiga	99
Intervjuu Rein Taageperaga	113
Intervjuu Kaja Telmetiga	128
Kaja Telmeti juhitud Tartu College'i Book Club'i kirjanduse nimekiri	143
Intervjuu Olev Trässiga	144
Lisa 2. Organisatsiooni Eesti Kirjanduse Sõbrad põhikiri	155
Lisa 3. Eesti Kirjanduse Sõprade korraldatud sündmuste kutsed	156
Lisa 4. Fotod kultuuritegelastest	158

Sissejuhatus

Bakalaureusetöö eesmärk on kirjeldada läänediasporaa ühe suurima eestlaste keskuse, Toronto, kirjanduslikku tegevust alates 1950. aastast tänapäevani. Peamiselt keskendutakse ühiskondlikule küljele. Tööst on kõrvale jäetud pagulaseestlaste loomingu analüüsimine. Uurimuse käigus proovitakse välja selgitada Toronto kirjanduseluga seotud organisatsioonid, eestvedajad, kirjanduslikud nähtused ja kõige selle mõju eestluse säilitamisele. Töö on üldistav ja näitlikustav ning tugineb senistel eesti pagulaskirjanduse uurimustel, Toronto eestlastega tehtud intervjuudel ning vähemal määral ka Väliseesti Muuseumi ja Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolise Arhiivi materjalidele. Oluliseks infoallikaks olid kolm koguteost “Eestlased Kanadas” (1975, 1985, 1997).

Eestis on seni veel vähe uuritud pagulust ja väliseestlust kultuurikorralduslikust vaatekohast. Kirjastustegevus on põhjalikult kirjapandud Anne Valmase doktoritöös “Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000”, mille põhjal on ilmunud samanimeline kaheosaline raamat ning Janika Kronbergi magistritöös “Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1950–1994”. Sellest sündis raamat “Tiibhobu märgi all”. Uurimus Toronto kirjanduselust võiks olla lisandus pagulaskultuuri uurimisesse organisatsioonilisest küljest.

Kultuurielu kirjeldamisel lähtutakse mõnel määral Tiit Hennoste 1994. aastal tehtud järeldustest, mis ütlevad, et tekstide hulgalt ja kvaliteedilt ning kirjanduselu intensiivsusest ja ulatuselt jaguneb pagulasaeg nelja perioodi. 1950-ndate alguseni kestis väljakujunemisaeg, 1950-ndate algusest 1960-ndate keskpaigani oli pagulaskultuuri kuldaeg, seejärel 1970-ndate keskpaigani kestis püsimisaeg. Pärast seda algas vaikne hääbumine. Töös on otsitud vastust küsimusele, kas jaotus, mis peamiselt tugineb kirjanike ja nende avaldatud teoste arvukusele, kandub üle ka kultuuri korraldamisesse.

Seda vaadeldakse siiski kümnenditest lähtuvalt, sest mitme organisatsiooni ja kultuurikeskuse tekkimine toimub just kümnendi vahetusel.

Bakalaureusetöö koosneb seitsmest peatükist. Esmalt vaadeldakse üldiselt pagulaselu ning eksiilkirjandusega kaasnevaid nähtuseid. Antakse ka ülevaade Kanada eesti kirjanduselust ja seal tegutsenud kirjanikest. Seda võib näha teemasse sissejuhatusena, seitsmendat ehk viimast osa aga eelnevaid peatükke kinnitavana. Viimases peatükis on proovitud kultuuritegelase, Hannes Oja, kaudu näidata üksikisiku panust, katsumusi ja õnnestumisi üpriski väikeses kogukonnas. Ülejäänud viies peatükis käsitletakse 1950-ndaid, 1960-ndaid, 1970-ndaid, 1980-ndaid ning kirjanduselu alates Eesti taasiseseisvumisest tänapäevani. Väikese kõrvalekaladena on 1990. aastat vaadeldud koos 1980-ndatega 5. peatükis, sest 6. peatükis on käsitletud muutuseid pärast Eesti taasiseseisvumist. Selle taustal sobitub 1990. aasta ideeliselt enam eelneva kümnendiga. Töö käigus ei kujunenud välja selgesti eristatavaid ühtlase pikkusega alapeatükke, kuid teksti jälgitavuse huvides on poolpaksus kirjas esile tõstetud tähtsamad organisatsioonid, sündmused, nähtused, vajadusel kirjanike nimed ja teosed.

Töö autor on soovinud koguda ja pagulaskirjanduse konteksti asetada nende väliseestlaste mälestused, kes Torontos kultuurielu edasi viisid ja tegevuses ise osalesid. Selleks viidi peamiselt 2013. aasta suvel läbi 15 vaba vestluse vormis ja suunavate küsimustega intervjuud, neis osales kokku 17 inimest. Salvestati 12 intervjuud kogupikkusega 23 tundi. Helisalvestised on Väliseesti Muuseumi arhiivis ja autori valduses. Töö lisades on toodud viis litereeritud intervjuud Urve Karuksiga, Vaike Külvetiga, Rein Taageperaga, Kaja Telmetiga ja Olev Trässiga. Kirjalikus versioonis on proovitud säilitada väliseestlastele omane keel, kuid suulist kõnet on siiski mõnel määral mõtteselguse huvides korrigeeritud. Intervjueeritavad on läbi vaadanud kirjaliku versiooni ja teinud vajadusel parandusi või kärpeid. Töö autor soovib lisaks uurimusele lugeda ka töö lisasid, sest intervjuud aitavad pagulaselu paremini mõista ja lisavad käsitletud teemadele taustateadmisi. Mitmetel põhjustel jäid tööst välja mõned olulised vestlused, olemasolevad peaksid siiski olema piisavad, et töö sisu osa veelgi enam illustreerida.

Seega põhineb töö paljuski inimeste mälestustel, niisiis tuleb arvestada näidete ja ka mõnede väidete subjektiivsusega. Intervjueeritavad on pagulaskonna aktiivsed

liikmed ning esindasid pigem vabameelset seisukohta Eestiga suhtlemisel ja seal kirjastatud kirjanduse käsitlemisel. Enamik radikaalselt teise vaatega inimesi olid vanemast põlvkonnast ja on nüüdseks elust lahkunud. Seetõttu võib vaade pagulaselule jääda mõne võrra ühekülgses, kuid 50 aastat paguluses näitasid, et vabameelsemate valitud suund ei toonud kardetud kahju, pigem kasu.

Väliseesti Muuseumis loetud arhviimaterjalid on pigem taustateadmiseks ja neid on töös vähe kasutatud. Hannes Oja arhiiv ei ole veel korrastatud. Seetõttu on viidatud arhiivile lühendiga *HO* ja viidatud säilikud nummerdatud. Samuti ei ole veel korrastatud ega täielikult muuseumisse jõudnud organisatsiooni Eesti Kirjanduse Sõbrad arhiiv. Nendele materjalidele on viidatud lühendiga *EKS*.

Väljaspool Eestit elavate eestlaste nimetamisega seoses on tekkinud lahkavused. Kas on üldse põhjust kasutada mõnda muud nimetust kui lihtsalt *eestlased* ja kui, siis millisel viisil? See on siiani jäänud inimeste subjektiivse tunnetuse küsimuseks. Autor imetleb siiralt kõikjal maailmas elavate eestlaste panust eesti kultuuri säilitamisse ega soovi kellegi tundeid riivata. Lihtsustamise huvides on töös kasutatud mõisteid *pagulus* ja *pagulaseestlane* seoses ajaga 1944–1991. Eesti taasiseseisvumise järgset aega käsitledes on kasutatud nimetusi *väliseestlus* ja *väliseestlane*.

Bakalaureusetöö võiks olla sissejuhatuseks ja taustamaterjaliks neile, kes edaspidi Kanada, Põhja-Ameerika ja üldiselt pagulaskirjandust uurivad. Tervikliku Toronto kirjanduselu pildi loomise ja kultuurimälu säilitamise eesmärgil valiti käsitlemiseks ka nii pikk periood. Seetõttu on tunduvalt ületatud bakalaureusetöö mahtu. Seda teed on mõnel määral teadlikult mindud, sest uuritakse vähevaadeldud teemat ja kasutatakse harvaesinevaid või alles kogutud andmeid, mida soovitakse põlistada. Kuigi eesmärk on haarata kogu Toronto eestlaste kirjandusliku tegevuse aega, on töö siiski üldistav ega taotle lõplikku ja valmis kirjutatud ülevaadet, vaid jätab küllalt ruumi edasiuurimiseks.

Bakalaureusetöö “Eesti kirjanduselu Torontos” on inspireeritud välismaal elavate eestlaste meelekindlusest hoida võõrsil eesti kultuuri. Töö sai teoks tänu innustajatele ja abivalmitele võõrsil elavatele eestlastele. Aitäh Väliseesti Muuseumile, Tartu College’ile ja eelkõige VEMU pearahvaar Piret Noorhanile ja professor Arne

Merilaile. Töö autor tänab südamest põnevate vestluste ja väärtusliku informatsiooni eest Rein Taageperat, Vaike Külvetit, Tarvo Toomest, Laas Leivatit, Maie ja Peeter Ilvest, Edgar Martenit, Lembi Mitchelli ja Heikki Oja, Alliki Arrot, Eerik Purjet, Andres Gutmani, Eda Seppa, Urve Karuksit, Aino Müllerbecki, Maimu Möldrit ja Kai Kiilaspead.

1. Ülevaade pagulaselust- ja kirjandusest

Esimeses peatükis on eesmärk anda lühikene ülevaade pagulaseestlaste jõudmisest Läände ning käsitleda veidi laiemalt seda, mis iseloomustab eksiilkirjandust ning kuidas seda kirjeldatakse. Üldiseloomustusena on toodud ka Toronto kirjanduselu.

Eestlaste väljaränded said alguse 19. sajandi teisest poolest. Neist on mitmeid põhjalikke käsitlusi, kuid täpseid arvandmeid on asukohariikide erinevate rahvaloendamise tavade tõttu raske saada ning sellest tulenevad ka uurimuste erinevad andmed. Värskeima ülevaate on teinud K. Anniste, K. Kumer-Haukanõmm ja T. Tammaru kogumikus “Eestlased ja eesti keel välismaal” (2010). Nähtub, et suur **läänediasporaa** tekkis eeskätt II maailmasõja koleduste ja Nõukogude okupatsiooni tagajärjel. Hinnanguliselt lahkus sõja-aastate käigus lääneriikidesse umbes 70 000–80 000 eestlast, neist hukkus teel 6–9%, osa pöördus kodumaale tagasi. Väljaränne saavutas kõrgpunkti 1944. aasta hilissuvel ja sügisel, mil Punaarmee jõudis taas Eestisse. Põgenike sihtriigid olid esialgu Saksamaa ja Rootsi, väike arv eestlastest läks ka mujale. (Anniste jt 2010: 40) Rootsi jõudnud 27 000 põgenikust suurem osa jäi sinna. Enamik Saksamaale jõudnud pagulastest (40 000) läksid Ameerika Ühendriikidesse, Kanadasse, Suurbritanniasse, Austraaliasse ja vähemal määral mõnda teise riiki. Kõige rohkem asuti ümber jõudsalt areneva majandusega riikidesse, kus vajati noort tööjõudu. Sisserännu tippajal lahkus Kanadasse u 11 000 ja USA-sse u 12 000 eestlast. (Anniste jt 2010: 46; Raag 1999: 67) Nii said suurimateks asukohariikideks Rootsi, USA ja Kanada.

Loomulikult ei võetud tuhandeid põgenikke vastu loorberipärgadega. Immigrante vajati eelkõige lihttöodel, näiteks metsas ja põldudel. Kuna elukutsele vastavaid töökohti ei leitud, siis kultuurielus kaasalöömine andis võimaluse ennast teostada. (Puhk 2000: 15) Oma rahva kultuuri säilitamiseks loodi eesti koole, seltse,

arhiive, kirjastusi, akadeemilisi, gaidide-skautide jm organisatsioone. Side minevikuga ja tarvidus eestluse säilitamiseks oli eelkõige oluline esimesele põlvkonnale. Võõrkeeleoskus oli veel puudulik ja kohalikust kultuurist ei võetud sügavamalt osa juba seepärast, et peljati sulandumist (Valmas 2003c: 10). Pagulaste järeltulijaid meelitas aga enam asukohamaa kultuur, sest side kodumaaga ei olnud enam nii tugev. Pealegi kadus noorematel keelebarjäär – uues riigis omandati kõrgharidus ja teostati end erialaselt. Arusaadavalt muutus kauge okupeeritud Eesti pärast pikema aja möödumist noorema põlve jaoks müstifitseeritud paigaks, mida võõrsil sündinud ei olnud oma silmaga näinud ega osanud sellest ka puudust tunda. Eesti keele oskuse langemine ja huvipuudus tõid kaasa noorte eemale jäämise kultuurisündmustest ja eesti kirjanduse lugejate arvu vähenemise.

Hoolimata suurest entusiasmist ja alateadlikust soovist ei olnud võimalik luua uude asupaika identset “väikest Eestit”, mis kodumaad selle vabanemiseni asendaks. Eesti kirjanduses, nagu ka mitmes teises kultuurivaldkonnas, toimus geograafilise ruumi plahvatus, paikkondlikust nähtusest sai globaalne. Oma hajutatuse ja nõrga struktuuri tõttu ei kujunenud eesti kultuur mingiks institutsiooniliseks võimuks, sest puudus struktuuride tihedus, tugi- ja väljendusmehhanismide paljusus ning omavaheline seostatus. (Undusk 1999: 252–254) Väliseestlased on tõestanud, et eesti kultuuri viljelemine ja selle säilitamine väljaspool (vabanenud) kodumaad on võimalik isegi muutunud oludes, kuid kultuuri sünd ja kestmine on siiski seotud asukohaga. Ühtset pagulaskultuuri ei sündinud, sest vähemuskultuur tekib ja areneb erinevates asukohamaades subkultuurina (Valmas 2003c: 10). Just seetõttu omandas eesti keel kui identiteedi kandja ja kõiki rahvuskaaslast ühendav tunnus kodust kaugel väga olulise tähenduse (Undusk 1999: 252).

Välismaal organiseerudes tekkis vajadus vastu astuda vägivaldsele okupeerijale (Kangur jt 1991: 6). Üheks vahendiks pidi olema eestikeelne kirja- ja trükisõna, mis rakendati paratamatult **poliitilise võitluse** vankri ette. 1975. aastal välja kuulutatud Eesti Raamatu Aasta peakomitee deklareeris:

raamatuaasta rahvuslik peaiülesanne on koondada ühiseks vaimseks võitlusrindeks kõik loovad jõud ja raamatusõbrad vabas maailmas ühise eesmärgi – vaba Eesti eest võitlemiseks (VEMU, HO nr 2).

Sama kinnitati ka Kanada pagulaskirjanduse üldeesmärki sõnastades: see on *kilbiks ärasulamise vastu isiksusena ja rahvana, aidates meil end eraldada ja iseendana tunda* (Kurlents 1985: 289). Pagulaskirjanduse stabiilsuse ja püsimise üheks jõuallikaks võibki pidada teravat poliitilist vastasseisu läbi enam kui neljakümne aasta (Kangur jt 1991: 6). Poliitiline võitlus iseenesest tähendas asukohariikide tähelepanu juhtimist Saksa ja Nõukogude okupatsiooni käigus tehtud ülekohtule Eestis ja teistes Balti riikides. Selleks korraldati aktsioone, kirjutati märgukirju, osaleti koosolekutel ja konverentsidel, anti välja kirjandust, mis käsitles nii vaba kui ka N. Liidu poolt okupeeritud Eesti ajalugu ja poliitilist elu. Kommunismivastases võitluses levitati vahel kümnete tuhandete kaupa poliitilisi trükiseid, Kanadas näiteks “Estonia – the Forgotten Nation” ja “The Greatest Tyranny”. (Valmas 2003a: 160) Selgitustöös kasutati võimaluse korral ka ilukirjandust. Eriti laialt levitati Arved Viirlaiu raamatut “Ristideta hauad”.

Kuigi poliitiline kontekst jäi pagulaselu alatiseks saatma, tekkis pärast esimeste aastate tormi mingil määral leppimine. Eestis lakati ootamast “valget laeva” ja välismaal pakiti 1950-ndate alguses piltlikult öeldes kohvrid lõpuks lahti. Mõlemal pool raudeesriiet mõisteti, et nii pagulasseisund kui ka Nõukogude võim kestavad pikemalt (Hennoste 1994: 73–74). Järgnesid kümmekond aastat, kui puudus pea täielikult info, kuidas elavad teised eestlased Läänes ning millises olukorras on sugulased, kes koju jäid. Nõukogude Eesti võimud käitusid nii nagu poleks pagulasi olemaski. Sulaaeg NSVL-is tõi kaasa muutused, mis aastatest 1954–1955 võimaldas kirjade vahetamist ja seejärel ka raamatute saatmist (Olesk 1999: 741) ning alates 1960. aastast sai taas kodumaad külastada (EKP: 18).

Kontaktide loomine oli siiski väga individuaalne, mis tähendas, et tegelikult omasid aktuaalset teavet rahvuskaaslaste tegemistest vaid vähesed. Jaan Kaplinski sai ülemere sugulastelt pakke, kirju ja raamatuid ning tema sõnul oli üleüldiselt “kahe eesti” vaheline suhtlus kirjasõnas üpris avalik. Eestis elav noorem kultuuriringkond kasutas ära raudeesriidesse tekkinud pragusid ja hakati elama just kui kahes maailmas. (Kaplinski 2013: 9). Kotkajärve Metsaülikooli (MÜ) üks asutajatest, Olev Träss, meenutab aga, et 1967. aastal ei teatud ikka veel eriti hästi, mis Eesti kultuurielus toimub. Ta nimetab seda lausa totaalseks vaakumiks, sest vaid üksikud olid saavutanud

suhtluse koju jäänud eestlastega. Professor Ivar Ivaskil oli kirjavahetus kultuuriinimestega. Kodumaa kirjandusmaailm, mis Metsatülikooli rahvale esimestel MÜ aastatel läbi Ivaski loengute avanes, oli täiesti uudne ja vaimustav (vt peatükk 3). (O. Träss K. Karusele 25. VI 2013) Kuigi suhete tihenemine osutus võimalikuks enam kui kümme aastat enne MÜ algust, on selge ka see, et paljude pagulaste jaoks jäi kodumaal toimuv kas kontaktide puuduse või poliitiliste hoiakute tõttu kaugeks teadmatuseks. Pärast “sula” järgnes taas aeg, kui prooviti jätta muljet, et läänemaailmas toimuv on kõrvaline ja kahjulik (Olesk 1999: 738). Olukord muutus 1980-ndate lõpus, kui piirangud järk-järgult kadusid. Näiteks 1988. aasta detsembris andis ENSV Riiklik Kultuurikomitee käskkirja, millega lõpetati pagulaskirjanduse kasutamiskiirangud Nõukogude Eestis (Olesk 2012: 139). Paraku tekitas kodumaaga suhtlus paguluses ka sisepeingeid, eriti Torontos. Ühes äärmuses olid kodumaaga suhtlemise pooldajad ja teises selle vastased. Keskele jäi aga pagulaskonna vaikiv enamus (vt peatükk 3).

Järgnevalt on pagulaskirjandust lähemalt kirjeldatud. Tiit Hennoste sõnastab (1994: 70–75) väliseesti kirjanduselu mitmetasandilise protsessina kolmel suunal: põlvkondlik jaotus; teoste hulk ja kvaliteet, intensiivsus ja ulatus; kirjanduslikud voolud.

Autorite sugupõlvade järgi jaotamine on üks tavapärasematest viisidest. Teoses “Eesti kirjandus paguluses XX sajandil” on pagulaskirjanduse maastikku klassifitseerides pigem silmas peetud ühendavaid tunnuseid (naiskirjanike alapeatükk, sõjatemaatika jms), mida toetab vanuseline jaotus. Ivar Ivask jagab juba 1971. aastal pagulaskirjanikud nelja sugupõlve ning nendib, et viies põlvkond peaks olema juba areenile astunud, kuid ette on näidata täpselt null nime. Pagulaskirjandus on seega umbes 50 kirjaniku teene. (Eesti pagulaskirjandus...: 34) Ka Hellar Grabbi täheldas 1970-ndatel, et ei leidu ühtegi pärast 1937. aastat sündinud eesti kirjanikku peale Aarand Roosi, kes suudaks eesti keeles kirjutada (Valmas 2006: 136). Üldine loominguiline pilt on tõepoolest selliseks jäänud. Hilisemal ajal on mõned erandid. Eestikeelset luulet on kirjutanud näiteks 1969. aastal Kanadas sündinud Riina Kindlam ja Prantsusmaal elav hilispagulane Tarah Xaintorxare (sünd. 1972).

Tiit Hennoste jagab aastaid hiljem kirjanikud nelja eristatavasse generatsiooni ning neile järgnevateks põlvvedeks. Jaotuse peamine erinevus Ivaski omast seisneb

tuumkirjanike määratlemises. Ivask nimetab kandvaimaks teist põlvkonda, kes on sündinud 20. sajandi esimesel kahel kümnendil. Hennoste käsitluses on keskne veidi kitsam ringkond, kes sündis 1905.–1915. aastal (Hennostel kolmas põlvkond). Siin töös on toodud Hennoste **põlvkondlik jaotus** (1994: 71), mis vaatab pagulaskirjandust distantsilt. See võimaldab teha üldistusi, mis võisid kaasajal märkamatuks jääda. Käsitluses on toodud silmapaistvamate autorite nimed, selle töö autori lisatud on tähtsamad Kanada kirjanikud. Kirjeldamisel on jäädud kindlaks Hennoste käsitlusele, et pagulaskirjandus muutub väliseesti kirjanduseks 1950.–1960. aastatel ja seetõttu on ülejäänud tööst erinevalt nimetatud Eesti taasiseseisvuse eelse aja loomingut ka väliseesti kirjanduseks.

Esimese põlvkonna loomingu põhiosa ilmus enne sõda Eestis, lahkudes oldi 50-aastased või vanemad (G. Suits, M. Under, A. Gailit, H. Visnapuu). **Teise põlvkonna** sünniaasta oli sajandivahetuse ümber. Siia kuuluvad proosaautorid, kelle looming läheb pooleks kodumaa ja välismaa vahel, tipp aga jääb autoritel eri aega (A. Mälk, P. Krusten, A. Kivikas). Kanadasse jõudis Eestis teoseid väljaandnud autoreist vaid väike osa: Alfred Kurlents, Kaarel Eerme, Evald J. Voitk, Magda Pihla ja Edgar V. Saks, kes kuulusid selle jaotuse järgi esimesse kahte põlvkonda. Paguluses ilmus neil pigem marginaalse tähtsusega looming (v.a M. Pihla). **Kolmas põlvkond** on väliseesti kirjanduse nii-öelda esimene generatsioon (sünniaeg 1905.–1915. a) ja koosneb eelkõige prosaistidest. Nende debüüt toimus valdavalt Eestis, kuid põhilooming ilmus välismaal ning see on ühtlasi pagulasaastate kandvaim kirjandus (B. Kangro, A. Vihalemm, K. Ristikivi, A. Kalmus, V. Uibopuu, G. Helbemäe, A. Mägi). Kanadas sobitub sünniaastate järgi siia vaid 1912. aastal ilmavalgust näinud Salme Ekbaum, kes debüteeris siiski paguluses, kuid andis Kanadas välja teistest enam raamatuid. **Neljas põlvkond** on prosaistidest ja luuletajatest koosnev nn sõjapõlvkond, kes on sündinud 1920-ndate ümber. Nende debüüt oli sõja ajal või vahetult pärast seda (K. Lepik, I. Laaban, R. Kolk, I. Grünthal, I. Jaks, I. Talve). Siia põlvkonda kuulub ka suurem osa viljakamatest Toronto meeskirjanikest: Arved Viirlaid, Hannes Oja, Eduard Krants (=Endel Pae), Harri Asi, Arvi Kork (=Eduard Tinits), Tiiu Ässar (=Heino Riga), Ilmar Külvet. **Nooremate põlvkondade** esindajaid on vähem. Nemad lahkusid Eestist lapsena ning otsustasid eesti kirjanduse tegemise kasuks välismaal. Loovisiksusteks kujuneti

juba maailmakirjanduse mõjuväljas (E. ja H. Nõu, I. Ivask, I. Laaman, E. Toona). Tähelepanuväärne on tõsiasi, et n-õ viienda põlvkonna hulgas on ülekaalus naiskirjanikud. Kanadast on siia lisada vaid Urve Karuks ja juba mainitud Riina Kindlam. Hennoste sõnul ei kujutanud pagulaskirjandus endast põlvkondade vaheldumise loomulikku protsessi, vaid jäi üheks suureks autorite laineiks, millele järgnes väiksem järellaine. Hari paigutus 1950-ndatesse ja 1960-ndate algusesse ning nooremate autorite näol järgnes järellainetus alates 1950. aastate lõpust (Hennoste 1994: 71).

Lähtudes kirjutatud teostest ja kirjanduselust, siis eristub neli perioodi, mis erinevad üksteisest **tekstide hulgalt ja kvaliteedilt ning kirjanduselu intensiivsusest ja ulatuselt**. Intensiivse kultuurieluga **esimene periood** oli väljakujunemisaeg, mis kestis 1950-ndate alguseni. Paljud kirjanikud avaldasid oma esimese teose, aga trükiti ka hulgaliselt Eestis kirjutatud töid. Perioodile oli iseloomulik väljaannete rohkus, vaidlused ja kiiresti muutuv kirjandussituatsioon. Valdavateks žanriteks sai luule ja lühiproosa, mis oli sageli ideoloogiline ja kantud pagulasmeeleoludest, kodumälestustest, sõjast ja okupatsioonist. Pagulaselu ja –kirjanduse käsitlejate enamus leiab, et kuldaeg ehk **teine periood** oli 1950-ndate algusest 1960-ndate keskpaigani. Stabiilne ja väljakujunenud tugev kultuurielu väljendus autorite ning lugejate rohkuses. Kirjandust valitses üks keskus – Eesti Kirjanike Kooperatiiv (EKKo)¹ ja ajakiri Tulimuld. Sel ajal ilmusid kesksete autorite tähtsaimad teosed. Algas ka kirjandussituatsiooni kahestumine, kui nooremate pagulaste seltskond asutas ajakirja Mana. Samuti prooviti lähendada kodu- ja väliseesti kirjandust. Täisjõu sai see seltskond 1960-ndate keskpaigast, kui tinglikult algas ka **kolmas periood**, mis kestis 1970-ndate keskpaigani. See oli püsimise aeg, kui vanad tegijad pidasid veel vastu, samas lisandus uus ja vastanduv, kuid vähekirjutav põlvkond. Tuli kodueesti uue laine kirjanduse mõju, mis oli ka üks vastanduse põhjuseid. **Neljas periood** ehk vaikne hääbumine algas 1970-ndate keskelt. Kirjanikud ning lugejad vananesid ja surid, kiiresti vaibus ka 1960-ndate põlvkonna hoog. Tiraažid langesid ning uusi kirjutajaid ei lisandunud. (Hennoste 1994: 71–72)

¹ Töös on lühendiga EKK tähistatud organisatsiooni Eesti Kultuurikogu Kanadas, mistõttu Eesti Kirjanike Kooperatiivi üldlevinuma lühendi asemel on kasutatud EKKo-d.

Kolmas kirjanduse kirjeldamise viis võiks olla **voolud ja suunad** ehk modernismi ja realismi/sümbolismi vahekordade vaatlemine. Proosas oli kindlaim positsioon klassikalisel uusrealistlikul romaanil või jutul, mis oli sageli amatöörlik või meelelahutusliku sisuga. Modernism tuli 1950-ndate alguses, mis jäi vaid väikse osa kirjanike suunaks. Siiski oli 1960-ndate keskel debüteeriv põlvkond üsna modernismimõjuline. Luules oli domineeriv uussümbolistlik luulemall. Modernismi tulek oli mõjukam – eelkäijad I. Laaban ja I. Mikiver. 1950-ndate alguses tulid K. Lepik ja B. Kangro ning hiljem lisandusid I. Ivask ja U. Karuks, kes kasutasid modernismivõtteid juba endastmõistetavalt (Hennoste 1994: 72).

Nii nagu pagulaskirjandus üldiselt, püsis ka enamik Kanada kirjanikke teemaderingis, mis käsitlevad elu mahajäänud kodumaal, uut algust võõras riigis ja kohanemisküsimusi. Vanema põlvkonna kodukoha-ainelise prosaistide loominguks domineeris rahvusliku identiteedi manifestatsioon. Jutustamisel aga valitses traditsiooniline lineaarne proosajutustus. (Hinrikus 2008: 140) Aastatel 1951–2000 andsid Kanada eestlased välja **958 trükist**, mis on poole vähem kui Rootsis. Kirjastusi tegutses kokku kuus: Orto, Estoprint, Eesti Kirjastus Kanadas, Varrak, Libra ja Maarjamaa. Suurim panus oli Ortol, kelle väljaanded moodustasid 31% pea tuhandest trükisest. Osa ilukirjandusest ilmus ka autorite oma kulu ja kirjadega, peamiselt luuleraamatuid ja mälestuskogumikke. Kanada paistis teiste keskuste seast silma oma mahukate koguteoste üllitamise poolest. (Valmas 2003c: 8) Kanada eestlaste kirjanduslik loomingu on umbes 20 kirjaniku panus. Suurem osa neist elas Torontos ja selle ümbruses. Mujal märkimisväärset loomingu avaldanud kirjanikke oli vähe (nt Raissa Kõvamees ja Juta Kõvamees-Kitching Vancouveris, Jaan Järvalane Ottawas)

Järgnev ülevaade **Torontos tegutsenud autoritest** ja nende loomingu teemaderingist tugineb teosele “Eesti kirjandus paguluses XX sajandil” (2008). Naiskirjanikest esimesena debüteerib **Salme Ekbaum** (1912–1995) autobiograafiliste sugemetega romaaniga “**Valge maja**” (1946). Ühtlasi oli ta viljakaim Kanada kirjanik ning üks vähestest, kellel oli eksiilis võimalus tegutseda kutselisena. Ekbaumi loominguks kuulub tosin romaani, seitse luulekogu ja memuaare ning autobiograafilist dokumentalistikat. Ekbaumi romaanid jagunevad ainekult lapsepõlve ja noorusesse tagasivaatavaks taluelukujutuseks (nt 1948–1952 ilmunud **Ilmapõllu triloogia**) ning

pagulaste ja pagulaselu käsitlemiseks (nt **“Kärestik”** 1955, **“Kontvõoras”** 1966). Ekbaumi luuleloomingut läbib traditsiooniline loodusvärss, mis on vahel helgem, vahel tõsisem. **Magda Pihla** (1908–1989) debüteeris Eestis lastekirjanikuna tähelepanu äratanud **Rõõmuraasukeste lugudega**. Hiljem on ta välja andnud kaks romaani ja ühe novellikogu. Silmapaistvaim on romaan **“Naanu ema tütreid”** (1963), kus põrkub inimlik õnnetaotlus ja ranged moraalireeglid. **Aino Thoen** (1913–2010) on kirjutanud neli psühholoogilise kallakuga realistlikku romaani, debüüt toimus 1950. aastal **“Võlaraamatuga”**. Parimaks saavutuseks on aga kolmas romaan **“Hallide mägede maa”** (1954), kus jälgitakse II maailmasõjast moonutatud saatuseid ja kujutatakse illusioonideta argipäeva. Kirjanik **Emo Mei** (=Emilie Meipoom, 1905–1992) teostes on peategelased enamasti elujõulised Hiiumaa päritolu naised. Debüütromaan **“Ingli saatus”** (1960) ongi samal teemal. Tema rahvapäraseid lugusid ilmestavad kerge ühiskonnakriitilisus ja vahel poetilised minevikupildid. Eksiilproosa tavapärasest teemaderingist eristub **Tiina Tuvikene** (1924–1999), kes on käsitletud Michelangelo ja Lydia Koidula elulugu ning 13. sajandil elanud eestlaseid. Ta on avaldanud neli romaani ja kirjutanud luuletusi, mis on ilmunud väliseesti perioodikas.

Eesti rahva vastupanuliikumist ja metsavendlust on oma mahukas loominguks põlistanud **Arved Viirlaid** (sünd. 1922). Ta on paguluses välja andnud 11 romaani ja ühe novellikogu. Ta kuulub oma kaheksa luulekoguga sõduriluule algatajate hulka eksiidis. Juba esikromaan **“Tormiaastad” I-II** (1949) peeti lugejate poolt pagulasaja alguse parimaks teoseks, kus sõjasündmuste taustal jutustatakse lugu traagilisest inimsaatuses. Eestit tabanud okupatsioonide ja vägivalla teemadel jätkab ta ka hiljem. Psühholoogilis-esteetiline luulekogu **“Hulkuri evangeelium”** (1948) on jäänud Viirlaiu eredaimaks. Meesluuletajaid elas Kanadas üpris palju, tuntuks on saanud nn **Torontoparnass**, kuhu kuuluvad Viirlaiu kõrval Harri Asi, Hannes Oja, Eduard Krants ja Tiiu Ässar. Peaagu kogu **Harri Asi** (1922–2009) loominguks on sõnal kui mürsu jõud. Hiljem lisandub idamaist müstikat, erootilist või isegi filosoofilist varjundit ning pagulaspoliitikale suunatud satiiri. Lugeja lemmikuks jääb esikkogu **“Sõdalane värsivibuga”** (1950) ning sellest saab tabav koondnimetus tervele sõduripoiste põlvkonnale. Kokku ilmus Asil kuus luuletuskogu ja vaid üks proosateos, kuid **“Pärast plahvatust”** (1967) on kaalukamaid sõjameeste sugupõlve vaimsust väljendavaid

romaane. **Hannes Oja** (1919–2012) loomingut iseloomustab kurvameelne mälestus- ja loodusluuletus kodumaast, milles võib kohati leida ka protestihääli kaasaja kohta. Oja võitles oma luules ikka ja jälle lõppematu pagulasvaevaga. Ta debüteerib juba 1955. aastal koguga “**Koputused eneses**” ning andis pikemate vaheaegadega välja kokku neli teost (vt peatükk 7). **Eduard Krants** (=Endel Pae, 1926–2005) tõi sõduri- ja igapäevaluulesse värskust. Lugejaid rõõmustas uudne kogu “**Tungaltered**” (1967), millele järgnes veel kaks teost. Krantsiga sarnase huumoriga rikastatud poetika ja tunnetusega oli **Tiiu Ässar** (=Heino Riga, 1907–1987), kes andis välja iroonilise teose “**Seitse silda, üks paat**” (1967).

Moodsat ja vabavärsilist luulet viljeleb **Urve Karuks** (sünd. 1936). Ta on välja andnud kolm kogu luuletusi. Neist esimene, “**Savi**” (1968), on ka n-ö luuletaja usutunnistus. Karuks tegeleb peamiselt isiklike probleemide või inimese eluhädadega. Teistest erinevana paistis silma ka prosaist **Arvi Kork** (=Eduard Tinitis, 1927–1997) oma reportaažlike kelmi- ja krimiromaanidega. Ainevalik oli siiski tihti omane pagulaskirjandusele: noorukina sõtta minek, võõrsile sattumine ja pagulaseks saamine, mõnes teoses peegeldub ka Kanada elu. Seikluslikke romaane on kokku seitse. Debüütteost “**Neli musketäri**” (1957) on nimetatud ka eesti esimeseks pikareskromaaniks. Professor Ivar Ivaski poolt (1971: 36) parimaks pagulasnäitekirjanikuks peetud **Ilmar Külvetit** (1920–2002) võib ilmselt vaid tinglikult nimetada eesti kirjanikuks Kanadas, sest ta töötas paarkümmend aastat raadiojaamas “Ameerika Hää” ning elas Washingtonis. Siiski jäi ta Torontoga seotuks ning pöördus sinna tagasi pärast pensionile jäämist. Näitekirjanikuna on ta tuntud eestluse sümboolse sillameistrina ja eksiilühiskonna aegunud hoiakute kõigutajana. Oma draamakogumikku “**Näitemänguraamat**” (1982) on Külvet ise kirjeldanud kui võimalikku ajastudokumenti pagulaselust. Sarnast suunda jätkab ta ka oma kolmes novellikogus, samas kui romaanides keskendub sõjapõgenikust mehe teekonnale ja pagulaskultuuri edasikestmise probleemidele. Külvet on ka üks neist arvukatest pagulaskirjanikest, kes juba kodumaal, aga ka hiljem, eksiilis elades, tegutses ajakirjanikuna. Teised mõne kirjandusteosega Toronto eesti ajakirjanikud, kriitikud ja tõlkijad on ärkamisaja sündmusi illustreerinud **Evald Johannes Voitk** (1907–1976), mälestuslikke ilukirjandusteoseid avaldanud **Kaarel Eerme** (1905–1975), ajaloooteemalise

lastekirjanduse autor **Johannes Kaup** (1911-2004), psühholoogiliste sugemetega romaanikirjanik **Viktor Veskimäe** (1902-1967) ning juba mainitud luuletaja Hannes Oja.

Paguluses on välja antud ka hulgaliselt memuaristikat, mis on äärmiselt oluline panus rahvusliku mälu ja ajaloo jäädvustamisse. Toronto kirjanike mälestustest kuulub väärtmemuaristika alla näiteks Ekbaumi "**Veimevakk**" (1964). Omaeluloolist on aga küllaldaselt ka varem mainitud autorite ilukirjanduslikes teostes. Näiteks Arvi Korgi II maailmasõtta sattumise ja võõrsile mineku temaatika käsitlemiseks on ta ainekogust saanud enda ja põlvkonnakaaslaste eluteest. Ühe luulekogu on avaldanud ajakirjanik ja tõlkija Riina Kindlam (sünd. 1969). 2000. aastal ilmunud "Metsavaht" illustreerib Kindlami põlvkonna kahevahel olekut, kahte identiteeti, mis selgeimalt väljendub eesti-inglise segakeeles. Ülejäänud pärast 1940. aastat sündinud eesti päritolu kirjanikud kirjutavad juba asukohamaa keeles ja seda võib pigem nimetada kanada immigrantide kirjanduse kui eesti kirjanduse osaks (Puhk 2000: 14). Kanadas elavatest eesti kirjanikest väärivad märkimist **Molly Liholm** (=Malle Vallik, sünd. 1959) ja **K. Linda Kivi** (sünd. 1962).

Toronto kirjanikud ja kriitikud said pidevalt sõna ka kahes vabas maailmas ilmunud kultuuriajakirjas **Tulimuld** (1950–1993) ja **Mana** (1957–1999). Kui esimene neist ilmus Bernard Kangro eestvõttel Eesti Kirjanike Kooperatiivis, siis Mana liikus aastal 1965 Ivar Grünthali juurest Hellar Grabbi käe alla USA-sse. Avatuma suhtumisega Manas rõhuti alati ka kodumaa kultuurielu kajastamisele, millega oli ajakiri just nooremale eesti keelt lugevale põlvkonnale oluline sild okupeeritud Eestisse. Tulimuld kajastas pigem kitsama ringi, kuid mitte eksklusiivselt pagulaseestlaste, loomingulist tegevust. (Kirss 1999: 757)

2. 1950-ndad

Pärast põgenikelaagris veedetud heitlikke aastaid jõudsid eestlased Kanadasse peamiselt aastatel 1950–1952. Paljud kaasmaalased keskendusid nii-öelda haljale oksale jõudmisele ning rahvuslikes üritustes osalemises nähti vaid segavat tegurit. Kuid jätkus neidki, kes pühendasid end Kanadasse saabumisest alates eestlusele. (Aun 1975: 590). Raskete aegade kiuste alustati kultuurielu ja poliitilist tegevust. Loodi hulgaliselt organisatsioone – 1949. aastal Toronto Eesti Selts (TES) ja Eesti Üliõpilaskond Torontos (EÜT), 1951. aastal poliitilise tegevuse lipulaev Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu (RVN), kutselisi eesti näitlejaid koondav Eesti Rahvusteater Kanadas (ERK) jpt. Kultuurilise aktiivsuse kasvades tõusis vajadus koondada ka kirjandushuvilisi. Toronto Eesti Selts oli mitme hilisema kultuuriorganisatsiooni sünnikodu. **Kirjandusring** tegutses seltsi juures 1953.–1956. aastal ja lõpetas tegutsemise huvipuuduse tõttu, mis näitas esimesi märke juba 1954. aastal. Pärast väikest pausi jätkati kirjanduselu korraldamist 1959. aastal asutatud **Ülemaailmse Eesti Kirjanduse Seltsi Kanada osakonnas (ÜEKSKO)**. ÜEKS oli Henrik Visnapuu algatusel loodud juba 1948. aastal Geislingenis (Kronberg 2010: 130). Kanada osakond tegutses kuni 1964. aastani, esimeesteks esmalt Harri Asi ja seejärel Hannes Oja. (Kurlents 1975: 162, 452–455, 646)

Esimeste kultuuriõitena puhkesid Torontos arvukad laulukoorid ja kiirelt organiseerusid Kanadasse jõudnud näitlejad. Uustrükke ja uudisteoseid ilmus Rootsis ja Saksamaal aga juba 1945. aastast alates. Esimene teatrietendus toimus märtsis 1950. aastal, kui Toronto Poola Majas etendati Gert Helbemäe “Oleksin laululind” (Krants 1975: 169), millele tuli peagi rohkelt lisa, sest teatrietendused olid kogukonna poolt armastatud. Esimese suurejoonelisema kirjandusõhtu Torontos korraldas Orto kirjastus novembris 1950. Õhtu pühendati August Mälgu 50. sünnipäevale. Salme Ekbaum rääkis kirjaniku tegevusest ning Orto kirjastuse juht Andres Laur kõneles teemal “Kas olla või

mitte olla”. Sellel õhtul tegi viimane ka teatavaks oma kirjastuse kolimise Kanadasse. (Kurlents 1975: 447–448)

Orto kirjastus ja Andres Laur olid 1950-ndate algusaastatel peamisteks kirjandustegevuse ärgitajateks. Tema eeskujul korraldati kohalike tegelaste poolt 13. jaanuaril 1951. a kirjanduslik-muusikaline õhtu 60-aastase Henrik Visnapuu ja August Gailiti ning 40-aastase Bernard Kangro auks. New Yorgist olid külas kirjandusteadlane Mall Jürma (tutvustas Visnapuu ja Kangro loomingut) ning luuletaja Henrik Visnapuu (rääkis August Gailitist ja kirjandusrühmitusest Siuru), loeti ka katkendeid kirjanike töödest. Kohal oli umbes 300 kaasmaalast. Samas suurusjärgus (300–400) oli osavõtjate arv ka selle kümnendi teistel kirjanduslikel suursündmustel. Edasisteks arvukateks kirjandusõhtuteks andis tõuke ka oma kaasaja vaimuelu vaieldamatu autoriteedi, Visnapuu, sõnavõtt. Ta rõhutas, et eestluse alalhoidjana võõrsil peame hindama meie vaimseid varasid ning nende sõnastajaid kirjanikke, keda tuleb tähtpäevadel austada. (ME, 17.01.1951)

Innustust saades tänati TES-i kirjandusringi eestvõttel sõnalis-muusikalise õhtuga 1953. aastal M. Underit ja G. Suitsu nende 70. sünnipäeval. 1956. aastal tähistati A. Kitzbergi 100. sünniaastapäeva. Traditsiooni jätkas ÜEKSKO, kes korraldas oma viie tegutsemisaasta jooksul austamisõhtuid ka S. Ekbaumile, A. Mälgule, B. Kangrole, M. Underile, K. Ristikivile ja J. Liivile. 1950. aastate elavast kirjanduselust annavad tõestust ka igakuised referaatõhtud, eriti alates aastast 1954. (Kurlents 1975: 452–455) Arutleti pagulaskirjanduse probleemide üle ning vaadeldi uudisteoseid. Viimaste käsitlemist alustati koostöös Eesti Kirjanike Kooperatiiviga juba 1952. aastal, deklamatsioone esitasid tihti ERK näitlejad (Kaup 1952). Kirjandusülevaateid tegid sel ajal V. Urke, E. J. Voitk, V. Veskimäe, R. Korp, H. Oja ja K. Eerme. (Kurlents 1975: 453)

Ka Orto jätkas aktiivselt oma kirjastatud raamatute, eriti tõlketeoste reklaamimist, kuid tegi seda tihti meeleolukamas võtmes, sest paraku ei piisanud alati vaid kirjandusest, et meelitada kaasmaalasi kultuurielus osalema. Nii toimus korduvalt heategevuslik pidu koos muusika, deklamatsioonide ja tantsuga, kus 1952. aastal pidas Salme Ekbaum kõne Nobeli laureaadist Pearl Buckist, kelle eestikeelne tõlge romaanist “Uhke süda” oli hiljuti ilmunud (VE, 23.04.1952). Lauril oli tavaks korraldada

peoõhtuid, kuhu oli alati kutsutud kogukonna koorekiht: konsul Johannes Markus, kirjanikud, muusikud, lauljad, kunstnikud ja poliitikud. Nad kõik tulid hea meelega, sest juua ja süüa oli alati rikkalikult, meenutab Eda Sepp (2008), kes teismelisena alati neist pidudest osa võttis, kuna tema vanemad olid Lauri head sõbrad.

1950-ndatel tekkis päevakorda ka keele ja kirjanduse kursuste vajalikkus noorsoole. 1958/59. õppeaastal korraldas Eesti Üliõpilaskond Torontos “**Eesti keele ja kirjanduse kursuse**”, mille eestvedajaks oli Rein Taagepera. Veidi varem, kümnendi keskel, olid sarnased kursused korra toimunud. (M. Ilves K. Karusele, 25. VI 2013) Juba 1950-ndatel otsiti lahendusi, kuidas hoida eestluse juures täienduskooli lõpetanud noori ja üliõpilasi. Kursuste aluseks võeti eesti keskkooli eesti keele õppekava, mida täiendati kirjanduse loengutega. Kursus toimus Vana-Andrese kirikus 12 korral. Kirjanduse osas käsitleti eesti raamatu ja kultuuri arengut algusest kuni alles tekkinud pagulaskirjanduseni. Eraldi olid loengud Noor-Eestist, Siurust, Underist, Visnapuust, Mälgust, Gailitist jt. Loenguid pidasid Torontosse jõudnud kirjanikud ja kultuuriinimesed, teiste seas Salme Ekbaum ja Hannes Oja ning bibliograaf Richard Antik. (VEMU, HO nr 1) Taagepera koostas kirjandus vabatahtliku alg- ja lõputesti. Enne kursuseid oli teadmiste keskmine tulemus 43% (vastas 44 tudengit) ja pärast loenguid 61% (vastajaid 25) (Taagepera 2012: 356). Võib oletada, et osa võtsid need noorema generatsiooni esindajad, kes tundsid veel huvi eesti keele ja kirjanduse vastu ning seega on tulemused omavanuseliste parimad. Hilisemal ajal sarnaseid kursuseid ei toimunud, kuigi mingil määral täitis kirjandusliku hariduse rolli 1960-ndate lõpus alguse saanud nädalapikkune Metsaülikool.

Torontos tegutsemise alguskümnendil toimusid rahva poolt armastatud **kirjanduslikud kohtud**, mida tuli vaatama kuni 400 inimest. Laas Leivat meenutab (K. Karusele 24. VI 2013) oma noorusajast, et kirjandusõhtuid ta ei mäletagi, aga kirjanduslikud kohtud olid võrdlemisi populaarsed ka noorte seas. Kirjandusteoste lavastused kinnistasid pagulasrolli ja -kohustusi. Kohtu ette toodi raamatutegelane, kes oli eksinud kas tänapäeva kõlbeliste normide või rahvuslike kohustuste suhtes (Kurlents 1975: 453). Ühtlasi olid sellised õhtud kui palsam eksiilis elavate kohtunike ja juriside haavadele, kes igapäevase lihttöö asemel said nüüd oma õpitud ametit rakendada. Sündmuste populaarsus kasvas veelgi, kui süüaluseid hakkasid etendama kutselised

näitlejad. Näiteks 1957. aastal Agnes Vesilo draamas “Mudane põhi” osalesid näitlejad Arvo Vabamäe ja Lydia Vohu. (Kurlents 1975: 453)

1950-ndate keskpaigas Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu poolt algatatud “**Sõnasild kodumaale**” (idee autor Karl Eerme) oli paguluse algusajal märkimist väärt samm kodumaale jäänud eestlastega kultuurisidemete arendamises, esialgu küll ühepoolselt. Vahemikus 1955–1969 korraldati 15 sõnasilda, neist enamik Torontos kirjandusliku-muusikalise õhtuna, mis oli mõeldud kõigile huvilistele. Lindistused saadeti raadiojaamale Ameerika Hääle, mis edastas kaasmaalastele valimiku õhtu sisust. Sõnasillad olid klassikalises mõttes kirjandusõhtud koos muusikalise osaga, kus esinesid autorid oma loominguga ja etlesid kutselised näitlejad. Esimesel sõnasillal, 20. veebruaril 1955, esitas oma loomingut Salme Ekbaum, Harri Asi, Aino Thoen jt kirjanikud, näitlejad lugesid katkeid Arved Viirlaiu ja Asta Willmanni loomingust. (Kurlents 1975: 454–455)

1950-ndatel ei olnud eestlastel veel päris oma kultuurilise tegevuse keskust ning seetõttu üüriti sageli mõnda linna kirikuhoonet või teiste rahvuste majade saale. Kõige enam kasutati 1951. aastal eestlaste ja lätlaste ühiselt soetatud Vana-Andrese kiriku avaraid kõrvalruume. 1955. aastal valmis Peetri kiriku hoone, mis seal peale sai samuti eestlaste tegevuse koduks. Kirjandussündmustest mastaapsemad mitmetuhande pealtvaatajaga sündmused olid vabariigi aastapäevad, mis pikki aastaid toimusid Toronto ühes suuremas auditoriumis Massey Hallis ja ERK-i korraldatud etendused Eatoni kaubamaja suures saalis. (Kurlents 1975: 163, 169)

Esimeses peatükis rõhutati, et kirjandusliku tegevuse tippaeg paguluses oli 1950.–1960. aastate keskpaik. Uudisloomingut ilmus ka Torontos hulgaliselt. Enam kui 20 romaani kõrval anti välja poole vähem luulekogusid ja mõni novelli- ning jutukogu. Ka paguluse algusaegadel on produktiivseim Salme Ekbaum, kellel ilmub viis romaani ja üks luulekogu. Tema esimese kümnendi looming algab ilmapõllu inimeste lugudega ja lõpeb autobiograafilise romaaniga “**Varjude maja**”. 1952. aastal ilmub Arved Viirlaiu tuntuim romaan “**Ristideta hauad**” I-II. Kirjanduslikult kõige viljakam on see periood ka Aino Thoenile, kelle “**Hallide mägede maa**” on põgenike algusaastate elutraagika ja pagulasängistuse üks paremaid kujutusi. Harri Asi avaldab oma kuuest luulekogust neli. Esimesel aastakümnel valitses pagulasproosas kaks teemaderingi: sõja

ja põgenemisega seonduv ning helgemat laadi tagasivaade sõjajärgsesse Eestisse. (EKP: 30, 143, 455) Kanadas ammutasid autorid ülekaalukalt oma ainese lühikesest perioodist iseseisvuse lõpuajast pagulusse siirdumiseni. Kirjandusteadlane Alfred Kurlents leiab hinnangut andes, et kirjandusliku lehekülje üldmulje jäi Kanadas mõne erandiga pigem halliks. Ühekülgsust, vähest aktuaalset ainevalikut ja psühholoogilise sügavuse puudumist märgiti ka leheveergudel. Rootsis tekkis kaks leeri: üks pool (nt A. Adson), kes nõudis iseseisvusaja kujutamises vaid idealiseeritud vaadet, ja teine pool (EKKo ringkond), kus domineerisid kunstilise väärtuse austajad. Kanadas esialgu selletaolisi vaidlusi ei toimunud. Seal *oli ainult amorfne raamatulugejate hulk ja pidevalt kasvav müügiturg raamatule*. (Kurlents 1975: 449)

1955. aastal andis Eesti Kirjanike Kooperatiiv välja pagulaskirjanduses ainulaadse teose “**Lugejalt kirjanikule**”, kus avaldati arvukalt mõtteid ning EKKo poolt tehti kokkuvõtte ülemaailmsest lugejate ankeetküsitlusest. Nii on võimalik kriitikute ootuste kõrval aimu saada ka lugejate tunnetest seoses eesti kirjandusega. Mitmed arvamused kinnitasid, et sõjakoledused on veel liialt eredalt meeles, nendest lugemine tekitas vaid hirmu. Oodatakse rohkem kirjandust, mis aitaks parandada ja rahustada mineviku mälestustest kahjustatud hinge. (Lugejalt kirjanikule 1955: 41, 95) Vähemalt kuni 1950-ndate keskpaigani leiab enamuse Kanada kirjandussõprade (valdav osa elas Torontos ja selle lähiümbruses) “raudraamatukogust” nii vabariigiaegset klassikat kui ka paguluses ilmunud teoseid. Väikese pingerea erinevusega on eelistused üldiselt samad, mis mujalgi maailmas: 1. A. H. Tammsaare “Tõde ja Õigus”, 2. A. Gailit “Toomas Nipernaadi”, 3. F. R. Kreutzwald “Kalevipoeg”, 4. A. Mälk “Tee kaevule”, 5. A. Viirlaid “Ristideta hauad”. (Lugejalt kirjanikule 1955: 99).

Ka ajakirjanduse veergudel ilmus järjejutte ja pagulaskirjanike luulet. 1950. aastal hakkas ilmuma nädalaleht **Meie Elu** (väljaandja Eesti Kirjastus Kanadas) ning sellele lisandus 1952. aastal kaks korda nädalas Orto kirjastuses väljaantav **Vaba Eestlane**. Aastatel 1951–1954 ilmus ajakiri **Kodukolle** ning 1958. aastal neli numbrit **Eesti Kodu**. Kolmas kirjastus Kanadas oli Estoprint, mis trükkis Torontos kaheksa teost, suurimaks teeneks sai aga aastaid (1955–1995) eesti naisi rõõmustanud kodukultuuri ajakirja **Triinu** trükkimine, kus ilmus ka hulgaliselt naiskirjanike loomingut (Krants 1975: 171). Orto püüdis kõnetada perioodilise väljaandega nooremaid

lugejaid luhtus, kui ajakiri Noorte Sõna lõpetas huvipuuduse tõttu ilmumise juba pärast kolme numbrit (ME, 21.03.1951). Niisiis seisti juba 1950-ndatel lõhkise küna ees, kus ideoloogid ja eestkõnelejad nõudsid nii noortele mõeldud perioodikat kui ka täienduskoolide tegevust, kuid noored pidasid neid kas igavaks või tundsid pigem huvi asukohakultuuri vastu ning nende vanemad ei vaevunud vaid eesti kultuuri alalhoidmise nimel ajakirja tellima.

Kümnendi keskpaigas hakkasid kostma mõtted väsimusest. Eestlastele omaselt loodi hulgaliselt organisatsioone, mille eesotsas olid sageli samad inimesed. Nii toimus koondumise asemel killustumine (Aun 1975: 590). Organisatsioonid ei kasvanud enam, jätkata tuli inimestega, kes olid nüüdseks valinud eestlaseks olemise tee. Hoolimata sellest oli tegevus elav ja kesketeks tegelasteks kohalikud kirjanikud. Mujalt käis külalisi vähe (mõni üksik USA-st), sest rahalised võimalused olid napid (Eda Sepp K. Karusele 21. VII 2013).

Kanadasse asumise algusperiood oli eestlastele kui paisu tagant pääsemine, kuigi tuli tegeleda ka oma elujärje parandamisega. Kirjandussündmustele lükkas hoo sisse Orto, jätkasid TES-i kirjandusring ja ÜEKS-i Kanada osakond. Oskar Kruus väidab (1996: 57), et Kanadasse saabudes mängisid pagulaste kogukonnas juhtivat rolli Salme Ekbaum, Hannes Oja ja Karl Eerme, neile lisandus 1953. aastal Kanadasse jõudnud Arved Viirlaid. Organisatsioonilises plaanis on tõesti kõigil neil oma roll täita, kuigi esimesed kaks olid pigem tagasihoidlikud ega kippunud pagulaskonna liidriks. Teiste rolle on juba nimetatud, Viirlaiust sai Kanadasse saabudes PEN-klubi eesti pagulasorganisatsiooni juht, kuid see organisatsioon jäi eestlaskonna seas pigem märkamatuks. Liikmete tegevus oli eeskätt suunatud kodumaale jäänud kirjanike olukorra tutvustamisele ülemaailmses PEN-klubis (taas poliitiline võitlus), kuigi andis ka väärtusliku võimaluse kohtuda kolleegidega teistest riikidest. Küll aga saab Viirlaiust eesti vaimupärandi eest seisja ja kõnemees, keda tihti kirjanduse teemal intervjueriti. Ühtlasi sai temast pikaajaline Eesti Kirjanike Kooperatiivi esindaja Torontos.

Kanadasse jõudsid vaid üksikud märkimisväärsed kirjanikud, samas on pagulaskirjanduse tipud kõikjal maailmas oma parimais aastais, nende loomingut ilmub ohtralt ja raamatuid loetakse palju. Ühest küljest seepärast, et vanadel ja veel ka noorematel on tugev eesti keele oskus ning seega võimekus eesti kirjandust lugeda,

teisalt ei ole inlise keele oskus veel piisavalt hea, et nautida maailmakirjandust. Seega loeti uudisloomingut, aga ka Orto poolt avaldatud tõlkekirjandust. EKKo esindaja Kanadas Ed. Aun toob uuele kultuurile kohase võrdluse ja kinnitab, et kuigi Ameerika on propaganda maa, “ei ole me raamatule tõesti Coca Cola reklaami teinud. Usume, et jänu meie kirjanduse järgi on meie inimestel piisav” (ME, 02.04.1952). Mõtteavaldustest torkab silma läbiv seisukoht, et raamat peab olema poliitilise võitluse relv ning kirjanik on eesti rahva *tähis ja tuletorn* (Lugejalt kirjanikule 1955: 44). Järgnev kümnend on pagulaselus muutusterohke ning tõstab teravamalt esile erinevad poliitilised maailmavaated.

3. 1960-ndad

1960. aastatel jätkus eelmisel kümnendil alanud hoogne kultuurielu. Ajalukku jäävad ka mitmed pöördelised sündmused, uued organisatsioonid ja ühe kirjandusringkonna huvikeskme koondumine kodumaa suunas. Kümne aasta möödumine oli muutnud ka pagulaste igapäevaelu ja olmet. Kui veel 1950. aastal olid mitukümmend tuhat eestlasest põgenikku ilma kindla koduta, siis 1960. aastaks elasid paljud pagulaspered oma majas (Taagepera 2014: 278). 1950-ndatel oldi veel seisukohal, et Eesti vabanemisel kolitakse kodumaale tagasi ja elu läheb vanaviisi edasi. Kümnendiga muutus seegi seisukoht. Kui mitte avalikult, siis südames oli teadmine, et juured on uuel asukohamaal alla kasvanud. *1960-ndateks oli selge, kui ei tahtnud iseendale valetada, et tagasiminekut ei ole. Pole olukorda, kus Päts on president, Laidoner juhatab väge ja poes kehtib sent. Sai endale valetada, et jah, me tahame tagasi minna, aga samal ajal tead, et me tagasi ei lähe, sest siin on juba maja ja töökohad. Sai olla skisofreeniline.* (R. Taagepera K. Karusele 9. IV 2014)

Tekkis kaks vastandlikku leeri, ühes äärmuses inimesed, kes keeldusid õigeks eestluseks tunnistamast midagi, mis olevikus kodumaal toimus, ning teised, *kes katsusid endale kodu ust lahti hoida* (Taagepera 2014: 286).

Arusaadavalt oli inimestel kahtlused, kas nad tegid kodumaalt lahkudes õigesti. Seda süvendas teadmine, et mitmed nendega sarnase taustaga inimesed pääsesid puhtalt ja tegutsesid tihti oma erialal kodumaal edasi. Seega prooviti kõike kodumaal toimuvat kujutada väga mustades toonides, keeldudes uskumast, et *põrgus võib temperatuur alaneda*. (Taagepera 2014: 281) Tagurlikud pagulased katsusid ennast ja teisi veenda, et Hruštšovi Nõukogude Liit ei saa olla parem kui Stalini oma. Taagepera usub, et selles vaimus lasti mööda lühike aeg, kui Stalini surma järgselt olid nõukogude funktsionärid kõige ebakindlamad.

Oli aeg, kui oleks võinud kastide kaupa saata pagulaskirjandust ja kõik oleks läbi läinud. Aga hoiak oli, et “sulaaeg” on võimatu. Selleks ajaks, kui hakati uskuma, et võib-olla oli, seda enam ei olnud. (R. Taagepera K. Karusele 9. IV 2014)

Kümnendi vahetusel soetasid eestlased pärast pikka arupidamist ja rahakogumist ka oma hoone. 10. septembril 1960 avatud **Toronto Eesti Maja** sai koduks paljudele organisatsioonidele ja seltsidele täienduskoolidest Toronto Eesti Ühispanangi. Lisaks rahvatantsijatele, lauljatele ja gaididele-skautidele, hakati peagi Eesti Maja ruume (saal mahutab kuni 600 istekohta) kasutama ka varem suurtes auditooriumites peetud vabariigi aastapäeva tähistamiseks ja teatrietendusteks. Nende sündmuste ületoomine oli pigem tingitud publiku vähenemisest. Siitpeale sai Toronto Eesti Maja iseenesest mõistetavalt eestluse koduks, kus *seitse päeva nädalas voolas sorav eesti keel* (Krants 1975: 158).

Esimene pool aastakümnest oli kirjandusmaastik ühest küljest positiivselt rikkaliku raamatusaagiga, teisalt kirjanduslike sündmuste poolest vaikne. 1960. a toimub August Mälgu 60. sünnipäeva tähistamine ja publikurohked olid (umbes 1500 külastajat aastas) Toronto Eesti Seltsi esimehe, Olev Trässi, juhtimisel Eesti Majas organiseeritud loengusarjad. Eriti järjepidevalt tegutseti aastatel 1960–1964, kui oktoobrist märtsini peeti oma kogukonna liikmete poolt kõiksuguseid valdkondi kajastavaid loenguid ja vaidlusõhtuid kokakunstist usuteaduseni. (Krants 1975: 162) Niisiis pakuti kogukonnale rohkelt populaarteaduslikke või vähem akadeemilisi õhtuid, kus pearõhk oli eestikeelsel ja harival tegevusel, kuid kirjanduslikke teemasid esines vähem.

Pagulasajal tervikuna ilmus enim ilukirjanduslikke teoseid just 1960-ndatel. 30–40 teost on peaaegu poole jagu enam kui möödunud kümnendil ja märgatavalt rohkem kui järgneval 20 aastal. Kanada kirjandusliku toodangu kõrgpunktiks olid aastad 1963–1969, millal ilmus keskmiselt seitse teost aastas. (Kurlents 1975: 464) Esimeses peatükis mainiti, et kirjanduse õitseag paguluses kestis 1960-ndate keskpaigani – ilmus palju uudisteoseid ja lugejaskond oli suur. Siiski märgib Anne Valmas, et kümnendi alguses hakkas lugejaskond kahanema. Jõukus kasvas, kuid raamatute vastu suurt huvi ei tuntud. Märgatavalt vähem osteti luulekogusid. Kuigi pagulaskultuuri hääbumise üle

tunti muret juba 1950-ndatel, siis on see väikese kogukonna mure igal ajal. 1960-ndatel andis tõepoolest tunda, et põgenikest vanimad ja agarad lugejad läksid aegamisi manale teele ja noorte suhtumine eesti kultuuri jahenes. (Valmas 1994: 9–10) Lisandus immigrantide eluga kaasnev nähtus, segaabielud, mis kiirendas osa eestlaskonna ja nende laste eemale jäämist kogukondlikkust tegevusest.

1950-ndate lõpus oli esile kerkinud radikaalsem neljas pagulaskirjanike põlvkond ning 1957. aastal asutasid nad Rootsisis ajakirja *Mana*. Alfred Kurlents märgib oma kirjanduselu ülevaates (1975: 453) Toronto rolli noore kirjanike generatsiooni tegemistes: *Kui 1950-ndate keskelt valitseb umbvete vaikus ja üksmeeles tehtud "Sõnasild kodumaale", siis tuli aeg, millal Mana ja tuulised ilmad kolisid Kanadasse.* 1965. aastast alates trükitigi ajakirja Toronto kirjastuses Oma Press (Kurlents 1975: 458). Kirjanduselu elavdas see mitmel viisil.

Toimusid **Mana-õhtud**, mis said alguse 1966. aastal ja toimusid peamiselt Eesti Maja keskmises saalis. (E. Sepp K. Karusele, 21. VIII 2013) Arutleti nii Tammsaare kirjanduslike ja filosoofiliste probleemide üle kui ka tutvuti Eesti uue põlvkonna luuletajate loominguga (Krants 1967: 124). *Mana* õhtute sisu oli paika pandud peatoimetaja Hellar Grabbi poolt, elluviijateks oli seltskond Toronto kirjandushuvilisi, peamiselt Luule Anto, Eda Sepp jt. Sepp meenutab, et kuigi huvi kodumaal toimuva vastu oli suur, siis ei unustatud ka ettevaatlikkust. Noorte luuletajate isikud jäid anonüümseteks, et kirjanikel kodumaal oma loomingu tõttu probleeme ei tekiks. Ühel *Mana* õhtul oli lugejal võimalus lähemalt vestelda Toronto kirjanikega. Kүүnlavalgusõhtul jaotati kirjandushuvilised laudkondadesse. Iga seltskonnaga liitus ka üks kohalik kirjanik. Eda Sepp mäletab osalemas Eduard Krantsi, Salme Ekbaumi, Hannes Oja, Arved Viirlaidi ja Urve Karuksit. Ärimees Ants Soots nägi sellel õhtul esimest korda Eduard Krantsi luuletajana. Seni teadis Soots teda kui oma vabriku lihhtöölist. Kultuurihuvilise inimesena tõstis ta Krantsi palka ja *tahtis teda panna mingisuguseks ülemuseks ka, aga Krants ei lasknud, ütles, et ei taha.* (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013)

Teiseks oli uuel *Mana* peatoimetajal, Hellar Grabbil, oluline roll Toronto luuletaja Urve Karuksi esiletõusul. Grabbi käis aeg-ajalt Torontos *Mana* toimetamise-trükkimisega seoses ning otsis järgmiste numbrite tarbeks uut materjali ja palus ka

Karuksi katsetusi näha. *Ma tõin siis oma kaustiku värisevisi käsi välja ja tema lehitses seda*, meenutab Karuks. Grabbi valis mõned välja ja andis edaspidiseks soovitusi.

Siis ma ikka kirjutasin, olin ju julgustatud. [---] Grabbi ütles mingil hetkel, et sul on luulekogu valmis. See oligi "Savi", mis ilmus 1968. (U. Karuks K. Karusele 20. VIII 2013)

1960-ndate keskpaigast hakkasid Torontosse jõudma Eesti turismigrupid, kellega reisisid ka mitmed Nõukogude Eesti kultuuritegelased (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013). Juba mainitud konservatiivse ja liberaalse maailmavaate vastasseis kodumaaga suhtlemisel avaldus kontrastsemalt 1964. aastal, kui ühe grupiga tuli Torontosse kirjanik Rudolf Sirge, keda vana sõber ja pagulasühiskonna tegelane Karl Eerme oma kodus võõrustas. Kohtumisel olid veel kirjanikud Salme Ekbaum, Hannes Oja, Magda Pihla ja ajakirja Vaba Eesti toimetuse kolleegiumi liige Arvo Naelapea (Ekbaum 1970: 225). Tagurlikud eestlased panid punakirjanikuga kohtumist äärmiselt pahaks ning ajalukku läksid järgnevad sündmused **Sirge-skandaalina**. Lahkhelid viisid kogukonna tõsise lõhenemiseni, mis kajastus ka otseselt kirjanduslikus loomingus. Nende sündmuste mälestused ilmusid 1970. aastal Salme Ekbaumi raamatus "**Ristitants**" ja pettumuse meeleolusid on tunda ka tema 1967. aasta luulekogus "**Kivi kiljatas aknasse**". Samal aastal andis Hannes Oja välja oma kolmanda luulekogu "**Tunnete purdel**", kus ilmusid luuletsükli "Tunnete purdel" ja "Jäätuv mõte", mis väljendavad 1964. aasta sündmuste kibedaid emotsioone. (Aleksius 1989: 106)

Vahetult pärast Sirge külaskäiku sundis tagurlik osa pagulaskonnast kas oma protestide tõttu vabatahtlikult loobuma või organisatsioone mõjutades tagandama asjaosalised eestlusega seotud ühingutest. Karl Eerme lahkus Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu kultuuritoimkonna juhi kohalt ning andis üle varasemalt enda algatusel rajatud Eesti Keskarhiivi Kanadas. Hannes Oja loobus ÜEKSKO esimehe ametist. Arvo Naelapea heideti välja akadeemilisest organisatsioonist ning Magda Pihla tõmbus ise eestlaste kogukonnast eemale. (Ekbaum 1970: 225) Vaid viis päeva pärast mainitud kohtumist K. Eerme kodus, ilmus 26. septembril esimene neljast anonüümsest Eesti Teadete Agentuuri (ETA) bülletäänist. Kõigis neis süüdistatakse mitmeid eesti kogukonna aktiivseid liikmeid "punastega" suhtlemises ja pagulaskonna võitlusvõime hävitamises. Bülletäänide juhtum sai mingil määral lahendatud pärast kohtuprotsessi,

mille käigus soovisid Olev Träss ja Harri Pärkma oma mainet päästa ja lendlehtede autorid teada saada. Selgus, et bülletäänid tegi Eerik Heine, kes 1956. aastal Nõukogude Liidust välja sai ja Kanadasse siirdus. (O. Träss K. Karusele 25. VI 2013).

Heine metsavenna kogemuste põhjal kirjutas Arved Viirlaid romaanid **“Vaim ja ahelad”** (1961), **“Kustuvad tuled”** ja **“Sadu jõkke”** (mõlemad 1965) ning bülletäänide ja teiste tormiliste sündmuste tagajärjel hiljem veel **“Kes tappis Eerik Hormi?”** (1974) ja **“Surnud ei loe”** (1975). Heine ise oli stsenaarist Nõukogude Eesti metsavendlust kajastavale filmile **“Legendi loojad”** (1963). Süüdistused Eerik Heine kui KGB agendi vastu viisid samuti kohtuprotsessini, kuhu oli segatud ka USA salaluure CIA. Kuna tegemist oli keeruliste poliitiliste sündmuste jadaga, siis bakalaureusetöös ei ole seda pikemalt analüüsitud. Ühtlasi on Heine näol tegemist isikuga, kellest on nii paguluses kui ka kodumaal võrreldes muude sündmustega üpris palju kirjutatud.² (L. Leivat K. Karusele 24. VI 2013; O. Träss K. Karusele 25. VI 2013).

Oskar Kruus on täheldanud (1996: 60):

Rudolf Sirge külaskäigust tekkinud paaniline konflikt Toronto eksiilühiskonnas näitas selle konservatiivsust ja jäikust. Sündmuste säärane areng oleks olnud võimatu Rootsi pagulaste hulgas.

Tõepoolest, just Torontos leidis äärmiselt jäik ja häälekas eestlaskond, kuid nende hulk oli tegelikult väike. Võib tunduda nagu “kaikameesteks” kutsutud inimeste seisukohad olid mingisugusel perioodil valdavad. Pigem oli suur osa pagulaskonnast siiski vaikivad kõrvaltvaatajad. Kartusest sattuda “kaikameeste” laimu ohvriks, jäeti tihti oma poolehoid liberaalsema maailmavaatega inimestele avaldamata. Seega läks tagurlastel korda külvata isegi hirmu, mis kahjustas aastateks eestluse ühtsust võõrsil. Vastukaaluks konservatiivsetele pagulastele oli Torontos aga võrreldes teiste kaugemate asukohamaadega rohkem neidki, kes agaralt Eesti kultuuritegelastega suhtlesid ja lausa võitlesid selle eest, et kaasmaalasi Kanadas võõrustada. “Kaikameeste” tegevus jätkus oma ajakirja Rahvuslane väljaandmisega, ka Toronto nädalalehtede mõjutamisega (sellega läks mingil määral kaasa ajaleht Meie Elu) ja laimu levitamise. Veel mitmeid aastaid nähti neid kodueestlasi majutavate hotellide või Nõukogude Eesti filmide

² Vt näiteks Mall Jõgi 2007, “Kõnelesid: jutuajamisi kirjarahva ja teadlastega aastatest 1979–2006” Intervjuud “Arved Viirlaid. Ränkade aegade kroonik” ja “Eerik Heine. Võitlus lõpuni.”

näitamiseks renditud kino ees plakatitega piketeerimas ja kinno tulnud eestlasi pildistamas, et teaks, keda hiljem “punaseks” tembeldada. (V. Külvet K. Karusele 20. VI 2013; O. Träss K. Karusele 25. VI 2013; E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013; R. Taageperaga K. Karusele 09. IV 2014).

Toronto eestlastega tehtud intervjuude põhjal võib öelda, et kultuuriinimesed ei jagunenud väga kindlateks ringkondadeks, mis ei tähenda, et ei oleks tekkinud sõpruskondi. Pigem vastanduti maailmavaate põhjal ehk olid Eestiga suhtlemise pooldajad ja vastased. Brunswicki pubis kujunes välja n-ö **intelligentsete pummeldajate seltskond**, kuhu kuulusid mõned kirjanikud ja kultuurihuvilised. Teiste seas näiteks Harri Asi, Eduard Krants ja Torontosse tulles Hellar Grabbi. (V. Külvet K. Karusele 20. VI 2013; E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013) Teine 1960-ndatel alguse saanud nähtus oli **salongilikus õhkkonnas ja vabamas vormis koosviibimised**, mis toimusid seltskondlike ja külalislahkete inimeste kodudes. Naljatledes kutsuti aga ühte kindlat maja ka salongiks. Alguses elasid seal Aino ja Ants Soots, hiljem ostis maja ja jätkas salongi perekond Sepp. Täpset salongikultuuri algusaega on raske määrata, kuid Eda Sepp meenutab, et esimene teadlik õhtu võis olla Ivar Ivaski külaskäigu ajal 1966. aastal ja salongi tegevus jätkus väga hoogsalt 1970-ndatel. Pärast Ivaski võõrustamist toimusid salongiõhtud peaagu alati, kui keegi kirjanik, kirjandusteadlane või kunstnik külas käis. (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013).

Kogukonnale organiseeritud kirjandusüritustel osalenute arv oli alati pigem rahuldav kui suur. Niisiis olid sellised järelistumised tihti põhjuseks, miks inimesed osalesid ka eelneval ametlikumal sündmusel. (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013) Kuigi säärane tõdemus on ehk kurvastav ja lubab teha järelduse, et pagulaskonna huvi süvenemist nõudva ja keerukama kultuurivormi (kirjandusõhtud vs koorikontsert või lõbus tantsuõhtu Eesti Majas) nautimiseks puudus soov või piisavad eelteadmised. Samas tuleb tunnustada neid kirjandushuvilisi, kes üritusi jätkuvalt korraldasid. Salongiõhtu formaat oli enamasti mitteametlik koosviibimine, kus arutati omavahel kirjanduse- ja kultuuriteemasid. Ivar Ivask sattus Torontosse aastate jooksul päris sageli ja pidas tihti ka loengut. Seejärel toimus Seppade salongis alati Ivaski luuleõhtu, kus ta esitas oma loomingut. Nendel õhtutel oli palju külalisi ja Rolling Estonian (viinast ja jõhvikamahlast valmistatud kokteil, mis oli tunduvalt odavam, kui mõni teine

alkohoolne jook). Niinimetatud Rulluv Eestlane oli järgnevatel kümnenditel meeolukate sündmuste lahutamatu osa. (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013)

Toronto paguluselu kolmandal kümnendil on märgilise tähtsusega aasta 1967, kui asutati organisatsioon Eesti Kirjanduse Sõbrad (EKS) ja alguse sai Kotkajärve Metsaülikool. 1964. aastal lõpetas oma tegevuse ÜEKSKO. Toronto jäi seega ilma kirjandusliku suunitlusega organisatsioonist. Selle vajadus tõstus aga juba 1966. aasta oktoobris Ivar Ivaski loengu järel Sootside salongis. Lõplikult asutati **Eesti Kirjanduse Sõbrad** 12. veebruaril 1967. aastal. Eestseisusesse valiti Hannes Oja, Alliki Arro ja Hubert Anto. (Kurlents 1975: 455–456) Tinglikult võib öelda, et esimene EKS-i tegutsemisperiood kestis aastatel 1967–1980. Sellel ajal olid lisaks nimetatutele eestseisuses tegevad ka Arvo Naelapea ja Erika Soots. EKS-i põhikirja (lisa 2) järgi peeti oluliseks viljeleda kultuuri laiemal alusel, austades sõnavabadust ja inimõiguseid. Eduard Krants kirjutab (1967: 123) EKS-i tegevuse esimesele aastale tagasi vaadates järgmiselt: *Loomulikult ei tee EKS vahet, kes on Kooperatiivi, Orto, Vaba Eesti, Tulimulla või Mana mees. Mõõdupuuks on looming.*

Noored kirjandushuvilised tõid kaasa kirjandusmaastiku elavnemise. Arvukate sündmuste kõrval algatati Kanada eestlaste kirjanduslik auhind (KEKA, vt laureaate Kurlents 1975: 456). EKS-i eestvõttel toimusid Uku Masingu luuleõhtu ja Aleksis Ranniti külaskäik (mõlemad 1966. a). Asutamisaastal võõrustati Ivar Ivaskit, Arvo Mägi, Pedro Krustenit ja Felix Oinast. Ivask kõneles parimatest kodumaal elavatest eesti luuletajatest, Mägi aga armastusest eesti kirjanduses. Veel räägiti Helga Nõu uuest romaanist “Kass sööb rohtu” (ilmus 1965). 1968. aastal külastasid Torontot Karl Ristikivi, Aarand Roos ja taas Ivar Ivask ning korraldati õhtu Harri Asi romaani “Pärast plahvatust” (ilmus 1967) teemal. Kümnendi viimasel aastal kutsuti esinema luuletaja Ilmar Laaban. (Kurlents 1975: 456) Esile tuleb tõsta EKS-i julgust ja soovi lisaks pagulasautoritele tutvustada ka raudeesriide taga kirjutavaid kaasmaalasi. Selles vaimus jätkas organisatsioon ka edaspidi.

Pikkade pagulasaastatega tuhmusid mälestused kodumaast ja üha enam sirgus noori, kellel neid mälu pilte ei olnudki. Nii olid noorema põlvkonna esindajad huvi Eesti vastu kaotamas. Seda süvendasid arvamused, et Eestis on kommunistide võimu all kehv elada ja kõik sinnajäänud on “punase” maailmavaatega. H. Grabbi kirjeldab (2010: 438)

tabavalt kujunenud olukorda: *Paguluses viljeldud estokultuur oli iseenesest tubli asi, kuid orienteerus ikooniliste Pätsi, Laidoneri ja Tõnissoni piltide ning Viiralti Virve pilgu all minevikku.* Noorte pilku olevikku proovis suunata samuti 1967. aastal alguse saanud **Kotkajärve Metsaülikool**, mille näol on tegemist pagulaskultuuri ühe omapärasema algatusega. MÜ mõju Toronto eestlastele ja mitmesuguste MÜ-st tõukuvate tegevuste (vt albumit “Metsaülikool 1967–1983”) kaudu ka teistele rahvuskaaslastele kõikjal vabas maailmas, on raske üle hinnata. Nädalaajase intensiivse rahvaülikooli mõtte algatajate ring oli laiem, kuid MÜ põhimõtted ja esimese programmi kujundasid Olev Träss, Andres Raudsepp, Ants Soots, Henno Sillaste ja Heino Jõe. (Träss 1984: 12)

Rein Taagepera toob välja väliseestluse vanema generatsiooni enesestmõistetava ootuse, et pealekasvav põlv teab ja oskab olla nii-öelda õige eestlane, kuigi nende side kodumaaga, kogemused ja teadmised olid teistsugused, tihti ka pinnapealsemad. Seda arvestamata jäeti tegemata oluline selgitustöö. (R. Taagepera K. Karusele 9. IV 2014)

Pagulaskonna intelligents pidas vääraks pealesunnitud eestlust, mis paljud noored hoopis eemale tõukas. Niisiis loodi MÜ näol foorum, kus oli eesmärgiks informatsiooni ja teadmiste edasi andmine akadeemilisel tasemel, liigse paatose ja poliitiliselt kallutatud alatoonita. Seega oli võimalus teha vabatahtlik ja informeeritud valik eestlaseks jäämise suhtes. Väga otseselt aitas MÜ eestluse reele tagasi paljud täienduskooli ja skautluse-gaidluse lõpetanud noored (ka USA-s), kes asusid tihti ülikoolidesse õppima eestlaste keskustest eemale ja olid ajapikku sidet kaotamas. (Träss 1984: 11–12)

Kuigi tagantjärele peetakse MÜ-d üsna üksmeelselt tänuväärseks, siis omas ajas julgusid selles paljud eestlased kahelda. Kujunes olukord, kus noor pagulaskond väärtustas MÜ-d kõrgelt, aga mitmed olulised ühiskonnategelased pidasid seda ühise võitlusvõime hävitamiseks. Vastandus tekkis taas sellest, et korraldajate poolt võeti kindel siht tutvustada pagulaskultuuri kõrval ka poliitilist, majanduslikku, kirjanduslikku jms tegevust okupeeritud kodumaal. Lähtuti Heino Jõe 1964. aastal Põhja-Ameerika Eesti Päevadel esitatud mõttest, et suur vend on Eestis ja väikesed vennad on pillutatud kõikjale maailmas ning ei tohiks kaasmaalastest lahti öelda või eestlasi kodumaal üheselt hukka mõista. (Träss 1984: 12)

Metsaülikooli päevaplaan nägi ette hommikusi keele ja kõnetunde, mitut loengut, nn “sillajutte”, kus vabas looduses sai mitteametlikult ühiskondlikel teemadel juurelda, loomingulisi huviringe. Saun, lõkkeääres laulmine ja päevast-päeva koos mõtlemine löid õhkkonna, mis eestlasi sidus ja inspireeris. (Lipping 1967: 122–123). Kirjandust on kajastanud läbi aegade Ivar Ivask, Mardi Valgemäe, Ilse Lehiste, Jyri Kork, Ilmar Laaban, Ilmar Mikiver, Vello Sermat, Evi Vellenuurme, Arvo Naelapea, Urve Karuks, Eda Sepp jt. Hilisemal ajal Tiina Kirss ja Sirje Kiin ning paljud kodueestlased. Kuni Eesti vabanemiseni ei esinenud kodueestlased Kotkajärvel toimunud Metsaülikoolides, sest laagriala kuulus skautidele-gaididele, kelle juhtkond seadis maa-ala kasutamisel säärase tingimuse. Esimeste kodueestlastena esinesid Metsaülikoolis 1983. aastal Ants Viires ja Evi Tihemets, kui MÜ toimus erandlikult Toronto lähistel Boltonis. (O. Träss K. Karusele 25. VI 2013)

Metsaülikoolis on alati olnud koht kirjandusel ja eesti keelel, kui osal rahvuslikust identiteedist. Siiski mõneti ootamatult sai esimese MÜ keskseks valdkonnaks just kirjandus, mis oli toleaege Oklahoma ülikooli professori Ivar Ivaski teene. Plaanitud kahe loengu asemel pidas ta viis. (O. Träss K. Karusele 25. VI 2013) Tiheda päevakavaga esimeses MÜ-s jõudis Ivask erakordselt palju. Ta jäädvustas oma panuse ka päevikumärkmetesse:

Metsaülikoolis 19.–26. 08. analüüsisin meie sõjajärgset luulet igahommikuses keele seminaris, pealelõunat juhatasin kirjanduse huviringi, diskuteerides muuseas sürrealismi, Kaplinski luulet, eesti kirjanduse olemasolevaid tõlkeid, suhteid balti naabritega, oma luulet jne. Kord rääkisin pagulaskirjanduse osatähtsusest meie kirjandusloo üldpildis. Kordasin veelkord Torontos peetud ettekande, lugesin tund aega meie sõjajärgset luulet, kõnelesin eesti ja maailmakirjanduse suhteist.

(Ivask 2007: 34–35)

Ühel aastal jätkus Ivaski poolt peetud Johannes Aaviku keeleuuenduste teemaline arutelu veel naiste saunaski: *Seda ei olnud juhtunud enne ja ei juhtuks iialgi. Ivask tõesti inspireeris väga palju.* (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013). Olev Träss nimetab Ivaskit esimeses MÜ-s veel kui tuldpurskavaks mäeks (Träss 1984: 14). Ivaski päevikumärkmetest näib, et tänutunne ja rõõm olid vastastikused: *Pole kunagi näinud*

nii palju noori eesti haritlasi üheskoos, kelle intelligents ja huvi ja vaimustus olid päris harukordsed (Ivask 2007: 35).

Eredaid seiku Ivaski loengutest Metsaülikooli algusaatatel ja temaga koos veedetud aegadest meenutab Eda Sepp veelgi. Ühte lõbusat hilisõhtut lähedalasuvas suvilas ja Metsaülikooli meeleolusid jäävad saatma Ivaski MÜ-järgselt kirjutatud värsiread Eda Sepa külalisteraamatusse (dateeritud 29.08.1971):

MÜ 71

mälestuseks

kus

vihm EI teind toredaid

asju

aga

kus müristati šamaanitrummi

kuni ilmus Ofeelia

ja valgus kustus

Silmi ees mustus

Meel aga "lustus"

Rõõmurahest

Siis kui on päikest

sääsega kahekesi

tardume õnnest

Kust tuleb udu

pärib järvevalgelt öölt

aerulööke

Kuna eesti organisatsioonide eesotsas oli palju kodumaaga suhtlemise vastaseid, siis n-ö eesti pinnal kodumaaga seonduva kajastamine Torontos oli raskendatud. Eesti Majas ei tulnud see kõne allagi, nii et teatud ajani (1970. a valminud Tartu College'i

juhtkonnas olid liberaalsemad inimesed) oli Metsaülikool selliseks tegevuseks ainuke koht. Rein Taagepera hinnangul (K. Karusele 9. IV 2014) aeglustas Metsaülikool eestluse vaibumise protsessi paguluses umbes kümne aasta võrra. MÜ edenedes leiti, et ainult ühest nädalast metsas ei piisa. Nii tuldi välja ideega “MÜ-50”, mis tähendas, et pärast nädalat Metsaülikoolis ja nädalat puhkust, on aastas veel 50 nädalat, millega MÜ raames midagi mõistlikku peale hakata. Sellest mõttest lähtuvalt korraldati aasta ringi treeninglaagreid, kevadseminar ja mitmesuguseid loenguid. (Träss 1984: 18)

Niisiis oli 1960-ndate lõpus toimunud läbimurre, mis tulenes paljuski haritud ja akadeemiliselt edasi jõudnud pagulaseestlaste pealekasvust. Lisaks Metsaülikoolile illustreerib seda ka üks balti teadlaste ühistööna loodud organisatsioon – **Association for the Baltic Studies (AABS)**, mis asutati 1968. a. Igal teisel aastal korraldati baltiaimeline konverents kas USA-s või Kanadas. Alati oli kavas mõni teema ka kirjandusest. Eestlaste eestvõttel asutati AABS-i Kanada komitee, mis korraldas sealseid konverentse ja paaripäevaseid sümposioone. (Ee. Kanadas 1997: 379) Organisatsiooni rolli pagulastele on sõnastanud R. Taagepera:

Kõigepealt andis see väljundi eesti kirjandusteadlasele, kes pidi leiba teenima üldisema kirjandusteadlasena, mis ei teinud mitte paha, sest ta hakkas nägema eesti kirjandust nii nagu peaks – kontekstis, raamistikus. Tal oli ka koht, kus oma töid avaldada – ajakiri Journal of Baltic Studies. Muidu nad oleks pidanud selle kirjutama sahtlisse või eesti keeles Tulimullas ja Manas, mille eest ta poleks oma ülikoolis edutamise puhul mingit krediiti saanud. Muidugi oli see ka ärgitus kokku saada, teha koostööd teiste eesti ja balti kirjandusteadlastega. (R. Taagepera K. Karusele 9. IV 2014)

Veel konkreetsem näide on seotud Rein Taagepera ja Romuald J. Misiunase raamatu “The Baltic States: years of dependence, 1940–1980” kirjanduse osaga. Selles käsitletakse ka Nõukogude balti kirjanduse uuestisündi 1960-ndatel. Taagepera sai inspiratsiooni Rolfs Ekmanise ingliskeelsest Nõukogude Läti kirjandusele pühendatud raamatust. Teose olemasolust kuulis ta aga AABS-i konverentsidel. Niisiis teadlikus teiste balti rahvaste kirjandustest ja seni vähese balti koostöö arendamine olid samuti lisaväärtused, mida AABS lõi. (R. Taagepera K. Karusele 9. IV 2014)

Murranguline oli aeg ka põlvkondade vahetuse tõttu:

Need, kes olid lahkudes 5–15-aastased, on saanud 25–35-aastaseks ja katsuvad kaasa rääkida. Nende koolitus on toimunud võõrsil, nad tunnevad seda keskkonda paremini, omaenda kultuuri vastavalt nõrgemini – seda eriti vanema põlve arvates. (Taagepera 2014: 283)

1960-ndate kaalukaid sündmuseid ja nende mõju ka järgnevatel kümnenditel silmas pidades võib üldistada, et Kotkajärve Metsaülikool ja Eesti Kirjanduse Sõbrad on 1960-ndate Toronto eesti kirjandusmaastiku pärlid. Mõlemad algatused kanduvad järgnevatesse kümnenditesse ja jätkavad ka siis oma eesmärkide täitmist. 1960. aastad olid aga ka mitmel teisel põhjusel määravad. Võiks eeldada, et sellel kümnendil võimalikuks saanud kontaktid kodumaaga tõid kaasa vaid rõõmu ja suhtluse tihenemist. Muidugi juhtus ka seda, kuid tegelikkuses oli kontakti võimalikkus ka üks põhjustest, mis tekitas pagulaskonnas pingeid kuni laulva revolutsiooni lõpuni (R. Taagepera 2014: 277).

4. 1970-ndad

Pagulaselu neljas, Kanada eestlaste jaoks kolmas, kümnend jaguneb Tiit Hennoste kirjanduselu aktiivsuse määratluses samuti kaheks. 1960-ndate keskpaigast sai alguse kultuurielu püsimise periood, 1970-ndate keskpaigast aga järk-järguline langus. Toronto kirjanduselus ei saa siiski järsku üleminekut täheldada. Seda ei kultuurikorralduslikust ega kirjandusliku loomingu ilmumise vaatepunktist. Küll aga toimus kirjastustegevuses oluline muudatus. 1973. aastal suleti Andres Lauri surma järel kirjastus Orto ja mitmed Kanada kirjanikud, kes EKKo latini ei küündinud, jäid ilma senisest raamatute kirjastamise võimalusest. Kultuuriellu tõi värskendust Torontosse kolinud ja aktiivselt kogukonna tegemistes kaasa löönud Vello Salo, kes jätkab Maarjamaa kirjastuse tegevusega Torontos, kuigi kohalike kirjanike loomingu seal üldiselt ei avaldatud. Kirjanduselu korraldusliku poole organiseerimisega tegeles lisaks EKS-ile ja MÜ-le Eesti Kultuurikogu Kanadas (EKK). Vähemal määral panustasid ka teised organisatsioonid, näiteks Eestlaste Kesknõukogu Kanadas kultuurikomisjon, Tartu Instituut ja Eesti Kunstide Keskus. (Kurlents 1985: 291)

1970. aastal valmis Toronto kesklinnas **Tartu College (TC)**, mis pealtnäha on 18-korruseline üliõpilaste ühiselamu, kuid mille idee tekkis Elmar Tampõllul soovist ehitada akadeemilisi organisatsioone ühendav keskus. TC-st sai ka *sümbol eesti kõrgemale haridusele ning rahvuskultuurile* (Antik 1975: 419). Mõne eestlase ettenägelikkusest sündis ehitus, mis võimaldas ja võimaldab tänaseni oskusliku majandamisega tekkivaid vahendeid kasutada hariduslikeks ja eesti kultuuri arendavateks tegevusteks. Juba 1971. aastal loodi TC-i juurde hariduslike ülesannetega **Tartu Instituut (TI)**. Algusest peale korraldati loenguid eri eluvaldkondadest, toetati Toronto ülikooli poolt korraldatud eesti keele kursuseid, jagati stipendiume eestlastest üliõpilastele ning arendati eestiainelist uurimistööd. Tartu College'i ruumides loodi

raamatukogu ja arhiiv. (Aruja 1985: 262–269) Aja jooksul kujunes TC-st kultuurikeskus, kus hakkasid toimuma ka olulised kirjandussündmused.

Eesti Kirjanduse Sõbrad korraldasid luuleseminare, loenguid ja avardasid oma tegevusvälja, esitades 1971. aastal New Yorgi kultuuripäevadel Karl Ast-Rumori “Krutsifiksi” ainetel põimiklavastuse autori 85. sünnipäevaks. Põnevaimaks osutus EKS-i loengute sari “Kunstnik – inimene, kirjanik – inimene”, kus esinesid tuntud kultuuritegelased. (Kurlents 1975: 456) Sellel perioodil juhtisid organisatsiooni järgemööda Arvo Naelapea, Silva Peek ja Kalle Naelapea. Väidetavalt oli noorukese Kalle Naelapea asumine organisatsiooni etteotsa põhjuseks (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013), miks 1976. aastast alates taandus EKS-i intensiivsem tegevus ja kirjanduslikke sündmuseid hakkas enam korraldama uus organisatsioon.

Eesti Kultuurikogu Kanadas (EKK) asutati 1970. aastal ajendatuna seni EKS-i poolt välja antud Kanada eestlaste kirjandusliku auhinna laiendamise soovist kõigile kultuurivaldkondadele. Nii asutati EKK kõrvale ka Kanada Eestlaste Kultuurifond. EKK asus tegutsema kõigi pagulaseesti kaunite kunstide intensiivistamise ja süvendamise eesmärgil, kultuurifondi auhindade jagamine oli üks vahenditest. (Kurlents 1975: 457) Esimesel kolmel aastal läks kogu tunnustus mitmesuguste rahvakultuuri valdkondade esindajatele, alles 1973. aastal tunnustati teiste hulgas ka kirjanik Salme Ekbaumi (Kurlents 1985: 291). EKK korraldas 1970. aastal Kalju Lepiku 50. ja Bernard Kangro 60. sünnipäeva tähistamist ning Eesti Raamatu aupäeva (1970), kus muuhulgas eksponeeriti 300 Kanada kirjaniku teost ja umbes 1000 ekssliibrust. Järgmisel aastal korraldati Eesti Majas eesti keele päeva, mille puhul olid Ameerikast külas professorid Alo Raun ja Ilse Lehist. Viimane kõneles Johannes Aavikust kui keeleuendajast ja eesti keelest moodsa keeleteaduse valgusel. Loengule järgnes laudkonniti humoorikas uute sõnade loomine Aaviku loomeprintsiiitide põhjal. Väljavalitud kolm lemmikut uudissõna (terind – *challenge*, raunis – *ambitious*, sillama – *to communicate*) siiski laiemasse kasutusse ei läinud. Suurejooneliseim sünnipäevaaktus peeti Marie Underi 90. juubeli puhul, kus ettekandega esines kirjandusteadlane Aleksander Aspel Ameerikast. (Kurlents 1975: 457–458). Eestlastele omane organisatsioonide rohkus sünnitas 1975. aastal Torontosse veel ühe heategeva kultuuriorganisatsiooni – **Eesti Kunstide Keskuse**. Silmapaistvam kirjanduslik

sündmus oli 1978. aastal Helga ja Enn Nõu külaskäik. Kirjanikud rääkisid paguluses vaeslapse rollis olevast noorsookirjandusest. (Kurlents 1985: 291) Mõlemas mainitud organisatsioonis jäi kirjandus pigem siiski tagaplaanile.

1976. aastal aga loodi Arved Viirlaiu initsiatiivil ja algsel rahalisel toetusel Kanada pagulaskonnas ainulaadne organisatsioon, **Eesti Tõlkefond (ETF)**, mille eesmärk oli tutvustada eesti kirjandust võõrkeeltes (Oja 1997: 404) ja vahendada informatsiooni autori, tõlkija ning kirjastaja vahel (Kurlents 1985: 292). ETF tegutses peamiselt annetuste toel, kuid sellel oli algperioodil üle maailma ka pea 100 liiget, kes tasusid liikmemaksu. Kultuurisündmuste korraldamisesse panustas ETF rohkem 1990-ndatel ning andis 1989. aastal koos PEN-klubiga välja ka Betti Alveri ingliskeelse luulevalimiku "Selected Poems". (Oja 1997: 404) Tõlkefondi loomine ja väljakuulutamise oli seotud kirjanduslikult olulise sündmuse, **Eesti Raamatu Aasta**, tähistamisega (24.02.1975–24.02.1976). Eestlaste keskustes üle Kanada toimusid kõneõhtud, raamatunäitused ja kirjanikega kohtumised. (Kurlents 1985: 295) Tipp-sündmuseks oli 1976. aasta jaanuaris toimunud suurpidustused Toronto südalinnas Eatoni auditoriumis, kus kontsertaktusel osales 700 inimest. Peokõne pidas Arved Viirlaid, kes rääkis eesti raamatu visadusest paguluses, kuid tunnistas ka lugejaskonna arvukuse langust. (Kurlents 1985: 293).

Kohaliku kirjandusliku tegevuse seast paistavad eredalt silma kultuuritegelaste küllasõidud kodumaalt, mis sellel kümnendil hoogustusid. 1972. aasta sügisel külastas Torontot järjekordne turismigrupp. Salongikultuur jätkus meeldejääva ning kurikuulsa Royal Flush õhtuga Ergo ja Urve Karuksi kodus, mis oli plaanitud artistide kohtumisõhtuna valitud pagulasseltskonnaga. Kohale ilmus aga kogu turismigrupp koos mitmesuguste parteitegelastega ja N. Liidu saatkonna töötaja Voldemar Veberiga, kes sõitis sündmusest kuuldes samal päeval Ottawast Torontosse (U. Karuks K. Karusele 20. VII 2013; Eda Sepp K. Karusele 21. VIII 2013). Külaliste koosseis oli ebameeldiv üllatus, kuid Karuksite köögis toimunud hädanõupidamisel ei leitud muud lahendust, kui olukorraga leppida (Jürjo 1996: 241). Tagantjärele meenutavad asjaosalised seda siiski kui väikest võitu nii kohale tulnud parteitegelaste kui ka kohaliku ajakirjaniku üle: *Meil oli umbes 40 või 50 inimest. Lehed ei saanud informatsiooni ja küll see Rebane [H. Rebane, ajalehe Meie Elu toimetaja] urgitses, et kes seal olid ja helistas inimestele.*

Meil oli niivõrd hea grupp, et midagi ei läinud välja. Nii et nad ei saanudki teada. Lõpuks ilmus mingisugune nimekiri, aga seal olid need, kes kutsuti, mitte need, kes päriselt kohale tulid. (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013)

1974. aastal sai teoks kirjanike **Jaan Krossi ja Ellen Niidu kauaoodatud külaskäik Põhja-Ameerikasse** (30.10.–12.12.), mis oli esimene suurejoonelisem kultuuritegelaste erasõiduna planeeritud reis ning oli seega tähenduslik Põhja-Ameerika eestlastele, aga samal ajal ka VEKSA-le. Toronto-poolne organiseerija ning VEKSA-ga suhtleja oli kultuuritegelane Endel Loo, kes oli külalistele korraldanud hulgaliselt mitteformaalseid õhtuid ja vanade tuttavatega taaskohtumisi. Lisaks näidati filmi “Kolme katku vahel” ja toimus üks suurem ametlik esinemine. Kuigi sarnaselt mõnedele varasematele Nõukogude Eesti inimeste külaskäikudele, ei piketeerinud tagurlikud eestlased plakatitega ega nõudnud kirjanike lahkumist (Kross 2008: 279), suunati äreva olukorra tõttu filmi näitamine Toronto ülikoolist Yorki ülikooli (Kirss 2008). Krossil tuli hetkeks kahetseda oma kirjutamisjärgus oleva “Professor Martensi ärasõidu” tagamaade selgitamist, kui üks kuulaja proovis provokatiivselt Krossi mõtteid tema vastu suunata. Kross aga lahendas olukorra improviseeritud värsisalmi abil nii, et mälestustesse jäi vaid humoorikas vahejuhtum.

Ja ma tunnen: nõnda nagu ma Balthasar Russowile, kui ma temast filmistsenaariumi või romaani kirjutasin, kargas mõnikord sõnapealt appi üks tundmatu kaitseingel, nii sündis nüüdsama ka mu enesega. [---] (Kross 2008: 281)

Tiina Kirss täheldab, et Jaan Krossi ja Ellen Niidu Põhja-Ameerika surreisi kirjeldustes *summeerub väliseestluse koondportree ruumidest raamistatud kohtumistes, avalikes paikades ning kodudes* ja tõstab esile Krossi tähelepanekut väliseestlaste kodude “kultuurikeldrist”, mis *tundus olevat tõsisema kultuuritahtelisuse märk kui tavalisele ameeriklasele, kellele selline möbleeritud keldriruum on pingongi- ja piljardimänguks ning televiisori vaatamiseks.* (Kirss 2008)

Säärane “kultuurikelder” oli arvatavasti eelduseks ka salongikultuuri tekkimisele. Näiteks Sootside, hiljem Seppade, keldrisse mahtus 100 kultuurisõpra (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013).

Krossi ja Niidu külaskäigu tagajärjed ulatusid veel 1975. aasta algusessegi, kui eestlaste kogukonnas tunnustatud professoril Olev Trässil keelati Eesti Majas loengute pidamine, sest ta oli korraldanud möödunud aasta lõpus Krossi ettekande. *Ma tohtisin Eesti Majasse sisse astuda, kuna eesti pank oli seal [---], aga olin liialt “punane”, et lubada mul Eesti Majas rääkida.* (O. Träss K. Karusele 25. VI 2013) 1975. aasta jaanuaris viidi mitukümmend aastat kestnud ja sügisest kevadeni toimunud loengusari poole pealt Tartu College’isse üle. Nii võib üpriski täpselt dateerida (jaanuar 1975), millal sarnased kultuurilised ja harivad tegevused täielikult Eesti Majast TC-sse üle kandusid ning Tartu College’ist sai pagulaskonna intelligentsi keskus. (O. Träss K. Karusele 25. VI 2013) Seega kujunesid juba 1970-ndatel kahe eestlastele kuuluva hoone erinevused: *Eesti Majas toimusid vabariigi aastapäevad ja kõik see pagulusele. Aga siin [TC-s] toimus kultuurielu, mis sidus meid Eestiga* (K. Telmet K. Karusele 15. VIII 2013).

1976. aastal külastas Torontot ja New Yorki veel Enn Vetemaa (Olesk 2012: 134). Kümnendi lõpus jõudis esmakordselt Põhja-Ameerikasse (29.03–11.05.1979) ühe turismigrupi koosseisus kirjanik Lennart Meri, kes esitles eestlaste keskustes oma filme ja rääkis kirjanduslikust loomingust (Olesk 2012: 136). Nõukogude saatkonna töötaja Voldemar Veber nendib oma 1975. aasta aruandes, et Sirge külaskäigust Krossi reisini oli hoolimata ühe pagulasgrupi nõukogudevastasest propagandast märgatavalt suurenenud kontaktide hulk ENSV-ga. Selle põhjuseks olevat paljuski just kultuuritöötajate reisid üle ookeani. Krossi ja Niidu sõit Põhja-Ameerikasse oli suur kultuuriline ja poliitiline, mõneti ka kulminatsiooniline sündmus. Seetõttu kahtles Veber, kas teiste kultuuri esindajate saabumine midagi uut annaks ja leidis, et NSVL-i kontrapropaganda on saavutanud olulise võidu. Siiski nendib ta sedagi, millele rõhusid vabameelsemad väliseestlased, et *osa noori emigrante tahab saada ENSV-lt seda, mis on neile vajalik [---] ja samaaegselt ajada oma poliitikat. Neil kõigil on peas “vaba Eesti”.* (ERA, f-R-1970, n. 1, s. 310, 1.64-69; viidatud Jürjo 1996: 318–321 järgi).

Esimeses peatükis toodi välja pagulaskirjandus kui poliitilise võitluse osa. Üks mõjukamaid kirjandusteoseid, mille abil prooviti Eesti olukorda vabas maailmas tutvustada, oli Arved Viirlaiu romaan “Ristideta hauad” metsavendlusest ja Eesti olukorrast aastatel 1944–1946. Ottawa eestlane Walter Pent käis 1970-ndate alguses välja mõtte, mis nägi ette, et eestlased kingivad kõigile Kanada parlamendi saadikutele ja teiste riikide diplomaatidele Viirlaiu raamatu ingliskeelse tõlke (“**Graves Without Crosses**”, 1972). See pidi aitama selgitada poliitilise võimu esindajatele läbi ilukirjandusliku võtme eesti rahva saatust ja nõukogude okupatsiooni terrorit. Esialgselt ettepanekust saata raamatud postiga, kasvas välja hoopis Ottawas Parlamendimäel aset leidnud **Balti Õhtu**, mis toimus esmakordselt 1973. aastal. Kirjanduslik aktsioon, mille käigus levitati umbes 2000 eksemplari Viirlaiu raamatut, oli siiski kattevari poliitilisele selgitustööle. Pea iga-aastane õhtu mängis kahtlemata rolli Kanada-poolsel Balti riikide *de facto* tunnustamise alalhoidmisel Nõukogude Liidu survest hoolimata. 1997. aastal võis tõdeda, et eestlaste algatus kujunes Kanada parlamendis omamoodi kirjutamata seaduseks, mida paljud parlamendi saadikud tunnustasid. (Ee. Kanadas 1997: 112)

Poliitilist võitlust alustati sisuliselt kohe pärast eksiili minemist. Tõsiseltvõetav ja mõjus aktsioon toimus aga alles 30 aastat hiljem. Põhjuseks võib olla tõsiasi, et selleks ajaks

leidus inimesi, kes oskasid küllalt inglise keelt ja olid omandanud Põhja-Ameerika ülikoolides arusaama, mis läheb ja mis kohe kuidagi ei lähe peale. [---] kui mõte oleks tulnud 1960, siis oleks seda korraldatud nii oskamatult, et sellest ei oleks midagi välja tulnud. (R. Taagepera K. Karusele 9. IV 2014)

Balti Õhtud olid ainulaadsed juba selle poolest, et võimaldasid kolmel rahvusgrupil kasutada parlamendihoone ruume oma vabaduse taotluse manifestatsiooniks, mis paljudel teistel vähemusrahvustel kunagi ei õnnestunud. (Ee. Kanadas 1997: 111–112) Niisiis oli 1970-ndateks eestlaste rahvaarvu väiksusest hoolimata peale kasvanud suur hulk professoreid ja teadlasi Põhja-Ameerika ülikoolides, mille järel hakati “sisse saama” ka Ameerika ajakirjadesse, kuhu varem ei oleks julgetud ega osatud proovida. (R. Taagepera K. Karusele 9. IV 2014)

Bakalaureuseõ kontekstis ei ole eraldi tähelepanu pööratud erinevates riikides elavate pagulaseestlaste omavahelise suhtluse aktiivsusele. Kindlasti oli lisaks isiklikele kontaktidele kultuuritegelaste vahel tihe kirjavahetus. Sõbralikust ja toetavast läbikäimisest andis tunnistust ka väliskülaliste rohkus Torontos toimunud loengutel jms sündmustel. Kõigi vaba maailma eestlaste ühendamiseks ja kokkutoomiseks alustati just Torontos **Ülemaailmsete Eesti Päevade (ÜEP)** traditsiooni. Alates 1957. aastast korraldati Põhja-Ameerika Eesti Päevi, mis kasvasid 1972. aastal rahvasuus kutsutud ESTO-deks. See nimi võeti kasutusele alates 1976. aastast. (Olesk 2012: 132) Ka ESTO-d tõestavad, milline sotsiaalne ja ühendav aspekt on laulukooridel, rahvatantsurühmadel jt rahvakultuuri nähtustel ning millisel määral on kirjanduslik tegevus (loengud, arutelud) vaid nii-öelda nišikultuur ehk väiksele grupile huvipakkuv tegevus. Esimestel ESTO-del osales umbkaudu paarkümmend tuhat eestlast, kelle väge võis näha poliitilistel demonstratsioonidena korraldatud rongkäikudes ja rahvapidudel-esinemistel. Samas raamatu ja kirjanduse osakaal, mida pagulasajal tihti nimetati eesti kultuuri peamiseks aluseks ja kandjaks, oli pigem väike. Siin lahkneb ka paatoslike aktusekõnede ja üleskutsete soovunelm tegelikkusest: sooviti, et eesti kultuuri lipulaevaks paguluses oleks kirjasõna, kuid tõeliselt ühendas rahvast pigem seltskondlik rahvakultuur.

1972. aasta ESTO-l toimus siiski mitmeid kirjanduslikke tegevusi ja huvi oli veel märgatavalt suur. Korraldati umbes 600 teosega eesti raamatu valiknäitus 1944–1972. Eesti PEN-klubi liikmed kohtusid Eesti Majas õhtusöögil, kus valiti auliikmeteks Marie Under ja Artur Adson. (Kreem 1998: 55, 62) Toimus ka üks kirjandusele pühendatud pärastlõuna, kus Karin Saarsen rääkis Betti Alveri looduslüürikast. Peeti luuleõhtu ning vestlusfoorum teemal “Omalooming ja ühiskond”, kus arutleti, kuidas hoida kultuurituld kirjanduse kaudu elavana. (Kurlents 1975: 458) Noorte luuletunnil esitatud katsetustest koostati eelnevalt väike väljaanne “**Harrastused parraspuudel**”, kust võib leida Kalle Naelapea, Hillar Liitoja, Linda Pakri, Anneli Ande, Olev Maimetsa, Tiina Kaigase ja Margus Jukkumi luulekatsetusi (Kreem 1998: 60). Loodetud noorte esiletõusu pagulaskirjanduses see ühekordne välgatus kaasa ei toonud, kuid märkimistväärt on katsetus siiski, sest tõestab, et Metsaülikooli “üliõpilaste”, aga ka näiteks tunduvalt nooremate eesti täienduskooli kasvandike seas leidis veel neid, kes

olid võimelised eesti keeles luuletama, kuigi iseseisva koguni kunagi ei jõutud. Ka hilisematel ESTO-del toimus kas raamatunäitus ja/või kirjandus-muusikaline sündmus, kus kirjanikud lugesid oma loomingut ja arutleti kirjandusliku oleviku ja tuleviku üle (vt Kreem 1988: 233, 235, 299).

Ilukirjanduslikke teoseid ilmus 1970-ndatel Kanada kirjanikelt juba alla 20. Niisiis saab nähtavaks 1950-ndate ja 1960-ndate kõrgajale järgnenud langus. Kuigi Ekbaum vaevles mõnda aega pärast Sirge-skandaali loomingulise kriisi käes, siis 1970-ndatel ilmub tal siiski neli romaani. Arved Viirlaid andis välja eelmises peatükis mainitud kaks teost Eerik Hormi romaanide järjeks ning luulekogu **“Käsikäes”** (1978). Olulise panuse kümnendi kirjandussaaki annab ka Arvi Kork, kes kirjutab kolm raamatut, saades ainekse nii enda sõjapäevadest kui ka politseinikuametist. Lisanduvad veel mõned teosed vähemtuntud kirjanikelt (nt Emo Mei). Noorima põlvkonna hulgast tasub esile tõsta Urve Karuksi teist luulekogu **“Kodakondur”** (1976).

Kohati võib tunduda, et tagurlaste vaenulik suhtumine avatuma maailmanägemisega nooremale põlvkonda külvas viimastes veel enam trotsi ja tõukas pagulaskultuurist eemale. Võimalik, et mingil määral see nii oligi. Kindlasti aga süvendas jäik suhtumine veelgi “meie ja nemad” vastandust. Kirjandusest lugupidavate inimeste jaoks oli aga mõjuv põhjus just see, et 1970-ndatel ei teinud pagulaskirjanikud enam ilma (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013). Nii oligi võimalus inspireeruda sellest, mida kodueesti kirjanikud ridade vahele kirjutasid. Kaja Telmet elas MÜ algusaastatel veel Ameerikas, aga kolis Torontosse 1972. aastal. Metsaülikooli seltskonna kaudu elas ta kohe kogukonda sisse ja meenutab, kuidas kodueesti kirjandus noori sütitas:

Kaplinski ise nüüd kirjutab oma raamatutes, et ta ei mõelnud seda nii. Aga ma mäletan hästi, kuidas Rein [Taagepera] seletas, et vaata seda luuletust, need esimesed tähed. Mida ta tahab siin öelda? Kogu aeg oli tunne, et nad proovivad meile sõnumit anda üle vee. “Me hoiame nõnda kokku kui heitunud mesilaspere,” oli üks Metsaülikooli selle aja hüüdlause. Kui Paul-Eerik Rummo ja Viiv Härms siia tulid, siis muidugi see oli nii elav. Me juba teadsime neid nende tööde kaudu, aga siis saime ka neid kuulda. Ma arvan, et me tihti lugesime natuke rohkem nendesse sisse, sest me otsisime meid ka, otsisime ühte niiti, et meie oleme nendega seotud. Meil oli suur vajadus, et ehitada silda, ja nendel oli ka. (K. Telmet K. Karusele, 15. VIII 2013)

1970. aastate Kanada eestlaste kirjanduslikku järjepidevust hinnates tuleb tõdeda, et autorite nimekiri kahanes viiele-kuuele nimele (Kurlents 1975: 460). Samas tihenes märgatavalt välis- ja kodueestlaste vastastikune külaskäimine ja nn kultuurivahetus. Tartu College'ist kui algselt peamiselt akadeemilistele üliõpilasorganisatsioonidele ehitatud kodust sai peagi poliitiliste konfliktide tulemusena oluline kultuurilise tegevuse keskus. Samuti olid eestlased kohalikes ülikoolides ja ühiskonnas tegutsedes omandanud arusaama, kuidas Kanadas mõjule pääseda ja Eesti olukorda paremini tutvustada.

5. 1980-ndad

Pagulasaja viimasel kümnendil keskendub tegevus kirjanduse käsitlemisele ning kirjanikega kohtumistele. Uudisteose avaldavad veel neli Kanada, neist kolm Toronto, kirjanikku. Jätkuvalt suur pagulaseestlaste suremus, tagasihoidlik sündimus ja segaabiellude kõrge arv on peamised põhjused, miks kultuurihuviliste grupp väheneb, kuid see ei tähenda, et aktiivne kirjandusala tegevus lõpeks.

1981. aastal toimub **Eesti Kirjanduse Sõprade niinimetatud teine tulemine**. 1970-ndate lõpp oli kirjandusliku tegevuse poolest vaiksem ning Metsaülikooli olid asunud juhtime uued inimesed, mis tähendas, et augustikuisele tegevusele lisaks palju ei toimunud. EKS-i initsiaatorid Eda Sepp ja Kaja Telmet leidsid, et Torontos oleks hädasti tarvis kultuurilist tegevust. (K. Telmet K. Karusele, 15. VIII 2013). Algust tehti soomlastega ühiselt korraldatud alguse soome-ugri sümposioniga “Finno-Ugric Peoples and Their Beliefs – Mythology I”. Nii laiendati EKS-i kitsam tegevusala kõigile kultuuri valdkondadele ning lisaks eestikeelsele nimele võeti kasutusele ingliskeelne Estonian Arts and Letters Society. Organisatsiooni eesmärgiks seati välis- ja kodueesti kultuuri tutvustamine nii eesti kui ka inglise keeles. EKS-i tuumikgrupi sellel perioodil moodustasid juba nimetatud Sepp ja Telmet, lisaks Hilja ja Margus Jukkum, Peeter ja Maie Ilves, Helge Kurm, Silva Peek ning Aarne ja Liina Roosman. Kirjandussõprade ideoloogiks kujunes Eda Sepp, kes oli ka peamine kontaktisik ja korraldaja kodueestlaste kutsumisel. (Sepp 1996: 1)

Kultuuritegelaste küllasõidud said võimalikuks VEKSA vahendusel. See aga eeldas isiklike kutsete esitamist kirjanikele ja Kanada poolset vahendajat, kelleks paljude külaskäikude puhul sai just EKS. Oma tahtmise läbisurumine eeldas nii häid suhteid NSVL-i ametliku vahendajaga kui ka piisavalt kavalust, et küllasõiduloa saaksid need eestlased, keda paguluses tõepoolest oodati. EKS-i juhatuse liikmed külastasid

korduvalt kodumaad ja lõid ka sellega usalduslikumad suhted VEKSA töötajatega. (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013)

Eesti Kirjanduse Sõprade tegevus on tagantjärele vaadates pagulaskultuuri vabatahtlikkust silmas pidades väga professionaalne. Kolmandas peatükis mainitud järelistumised pärast ametlikku loengut oli üks osa, kuidas kaasmaalasi loengule meelitada. EKS-i sündmused olid kultuurihuviliste hulgas tuntud, kuid rohkearvulisema publiku meelitamiseks helistasid EKS-i toimkonna liikmed eesti kogukonna inimestele ning saatsid posti teel kutseid (vt näidiseid lisa 3). Sündmustel oli tihti 1–2 dollariline sissepääsuhind, millega tasuti kuulutuste ja lehereklaami eest. Samuti maksis EKS sellel perioodil Tartu College'i ruumide kasutamise eest 100 dollarit. Enne 1976. aastat oli Vaba Eestlane ainus Toronto ajaleht, mis kuulutusi avaldas. Meie Elu boikoteeris kõiki sündmuseid, mis olid seotud kodumaal toimuva kajastamisega. Murrang toimus kunstiteadlase ja EÜS-i liikme Villem Raami külaskäiguga. Kuna Meie Elu toimetuskollegiumi liikmed olid samuti EÜS-i liikmed, siis polnud neil enam mõjuvat põhjust teadete eiramiseks. (E. Sepp K. Karusele 21. VIII 2013)

1980-ndatel suundus liberaalsemate pagulaste pilk veel enam kodumaa suunas, kuid EKS pühendas ka mõned sündmused pagulaskirjandusele. 1981. aastal korraldati kahe Toronto eestlase, luuletaja Urve Karuksi ja tõellisti Kaljo Raidi, loominguõhtu “Kuldkeeled”. Rootsist külastas Torontot samal aastal luuletaja Liidia Tuulse (EKK korraldusel) ja esinesid oma luulega Ivar ning Astrid Ivask. (Kurlents 1985: 291, 294) Viimast korda külastas Ivar Ivask Torontot EKS-i kutsel 1973. aastal, kui osales Marie Underi 100. sünnipäeval ja tutvustas oma uusimat loomingut (Sepp 1996: 1). 1987. aastal korraldati Arvi Korgi õhtu, kus kirjanik rääkis oma loomingust. 1989. a austati luuletaja Hannes Oja tema 70. sünnipäeval. Erinevad organisatsioonid korraldasid veel Kalju Lepiku 65. ja August Mälgu 85. sünnipäeva üritusi. Paraku tuli teha ka kahe Põhja-Ameerikas armastatud kirjaniku mälestusõhtud – surid Aleksis Rannitile ja Asta Willmannile. (Oja 1997: 396–397)

Sellel kümnendil külastas Põhja-Ameerikat ennenägematult ja kordumatult suur arv kodueesti kultuuritippe. 1987. aastal pidas Heinz Valk ettekande “Loovharitlased uuendusaegses Eestis”, kus ta tutvustas plaanitava loomeliitude ühispleenumi ideed. Järgmise aasta maikuus oli Tartu College'i saal pilgeni täis, sest Jaak Jõerüüt rääkis

lähemalt pleenumist ja sellele järgnenust. Ta tutvustas ka enda ja kunstnik Andres Toltsi loomingut. (Sepp 1996: 2) Toimus kirjandusõhtu, kus Viivi Luik rääkis oma kirjanduslikust loomingust. 1988. aastal võõrustati Jaan Kaplinski, kes esines esmalt Toronto kultuuriorganisatsiooni Harbourfront lugemisseerias ja seejärel Tartu College'is. (Oja 1997: 399) 1989. aasta alguses esines Merle Jääger vabariigi aatatapäeval ja 1. aprillil korraldatud teatri-muusika-luule õhtul. Jääger esitas teisel sündmusel luuleteatri etenduse "Merca Alive", flöödil esines Aago Rääts ja õhtu teises pooles luges luuletaja lembelüürikat. (Sepp 1996: 2) Sama aasta sügisel külastasid Torontot Viiu Härm ja Paul-Eerik Rummo. Härm etles Betti Alveri ja Marie Underi luulet. Kirjanduse sümposiumil olid USA-st külas Toivo Raun ja Mardi Valgemäe. Viimane pidas ettekande "Paul ja Eerik ja Rummo". (Oja 1997: 396) Eesti teiste kultuurialade esindajatest külastasid Torontot veel Jüri Hain (1986), Ants Viires, Lembit ja Vive Toll (1987), Ando Keskküla ja Jüri Arrak (1988). 1989. aastal Ingo Normet, Epp-Maria Kokamägi, Jaak Arro, Tiit Pruuli, Andres Tolts ja Mare Vint. (Sepp 1996: 1–3).

EKS-i suurim ja mõjukaim sündmus enne Eesti vabanemist oli ajakirja "Kultuur ja Elu" seltskonna ringreis Põhja-Ameerika suuremates eestlaste keskustes 1989. aastal. Grupis oli üle 10 liikme, teiste hulgas peatoimetaja Sirje Endre, Heinz Valk ja teatrigrupp "Pirgu mälukild". Mitme päeva jooksul toimus kolm teatrisündmust, kontserte ja sümposiumi eestiteemaliste loengutega. (Sepp 1996: 3–4)

Eesti Kirjanduse Sõbrad pühendus teadlikult võimalikult paljude Eesti kultuuritippude reise korraldamisele Põhja-Ameerikasse. Võimalusel pakuti ka majanduslikku tuge. Seda ajendas EKS-i seisukoht, mis pidas oluliseks, et *kultuuriinimesed saaksid läänemaailmas reisida, oma silmaringi avardada ja ise omal alal kontakte luua*. Mitmetes Põhja-Ameerika linnades käisid EKS-i kaasabil Jüri Hain, Ando Keskküla, Viivi Luik ja Jaak Jõerüüt, Andres Tolts, Mare Vint. (Sepp 1996: 1–5). Senini olid EKS ja MÜ põhilised organisatsioonid, mis pidasid vajalikuks ja julgesid kodueesti kultuuri tutvustada. 1980-ndatel toimus mitme teise seltskonna poolt organiseeritud sündmusi Hando Runneli loomingust inspireerituna. Nt 1987. aastal "Rahvalaulud ja roostevaba Runnel". (Oja 1997: 399)

1990. a korraldati Bernard Kangro 80. sünnipäeva tähistamine ja vestlusõhtu kirjanik Jaan Matteuse ja tema abikaasaga. Taas oli külas Mardi Valgemäe, kes pidas ettekande Ilmar Külveti 70. sünnipäevale pühendatud kirjandusõhtul, mida korraldati koos Toronto Ülikooli Eesti Õppetooliga. 1990. aasta oli nähtavalt vaiksem, kui paar eelnevat. Eriti just kodueestlaste külastuste poolest, kes sellel ajal juba kodumaal toimuvale keskendusid.

Tartu College'i loomisega 1970. aastal tekkis võimalus ja võeti ka kohustus liikuda eestiainelise õppetooli asutamise suunas mõne tunnustatud ülikooli juurde. Pärast pikki eeltöid loodi 1986. aastal **Eesti Õppetool** (Chair of Estonian Studies) Toronto Ülikooli juurde. Alaliseks, ja võib öelda, et igaveseks, sai see 1994. aastal. Eesmärgidena nähti eesti keele, kirjanduse, ajaloo, sõjasündmuste jms õpetamist, eestiainelise uurimustöö võimaldamist, uute ekspertide koolitamist, ingliskeelsete õppematerjalide loomist jt. (Ee. Kanadas 1997: 363–368) Aastate jooksul on külalisõppejõuna või professorina õppetooli juures töötanud Tõnu Parming, Hans Rebas, Toivo Raun, Toivo Miljan, Harri Mürk, Tiina Kirss ja Jüri Kivimäe. Kirjandusele ja eesti keelele keskendusid enam Harri Mürk ning Tiina Kirss. Õppetooli panus eesti kogukonna tegemistesse on olnud eri aegadel erinev. Jääb häguseks, kas see on täitnud kogukonna ootusi. Kindlasti on tegemist ainulaadse nähtusega kogu maailmas. Nii väikesel rahval on väljaspool kodumaad ülikooli juures oma alaline õppetool ning lisaks eesti akadeemilisele valdkonnale annab kultuurisaavutuste esitamine väljapoole ja ingliskeelsena lisa ka maailmakultuurile (Ee. Kanadas 1997: 370). Algaastatel võttis õppetool üle mitmed Tartu Instituudi tegevusvaldkonnad, näiteks loengute korraldamise. Hiljem on selle osatähtsus vähenenud. Peamiselt on õppetool siiski ülikooliga seotud, eesti kogukonnale pakutav on kõrvaltegevus.

(K. Telmet K. Karusele 15. VIII 2013)

Lisaks õppetooli algatusele asutati 1985. aastal Tartu Instituudi juurde Bibliograafia Klubi. 1981. aastal loodi Eesti Kultuuripärandi Klubi, mis tegutseb TC-i juures alates 2002. aastast. Tartu College'i hoones asub arhiiv ja raamatukogu, mis on kujunenud üheks olulisemaks eesti kultuuripärandi hoiukohaks Põhja-Ameerikas (<http://vemu.ca>). **Bibliograafia Klubi** koondab vabatahtlikke, kes tegelevad Tartu Instituudi Arhiivi ja Raamatukogu materjalide korrastamisega (Ee. Kanadas 1997: 371).

Kõige sellega tegeleti ka juba enne 1980-ndaid, kuid ametlik klubi asutati Kanada riikliku programmi raames pensionäridele vabaaja tegevuse pakkumiseks. Tänapäevani on klubil üle 30 liikme. Praegused Toronto eesti pensionärid on peamiselt elanud Põhja-Ameerikas ja arusaadavalt on neile omaks saanud ka mõnda sealsest kultuurist. Üks positiivne nähtus ongi vabatahtliku töö tegemine. Kuigi viimasel ajal on Tartu College palganud arhiivi- ja raamatukogu tööle ka lisatööjõudu, siis pikki aastaid on neid käigus hoitud inimeste abil, kes soovivad eestlaste pärandi säilitamiseks vabatahtlikke töötunde panustada. Ühtlasi on Bibliograafia Klubi sotsialiseerumise paik, kus eakaaslastega kokku saada. Bibliograafia Klubi on korraldanud ka mitmeid avalikke sündmuseid: loengud, näitused, raamatulaadad. Näiteks tehti 1999. aastal Toronto kirjaniku Tiina Tuvikese mälestusõhtu. Klubi liikmed kogusid väliseesti perioodikast kokku Tuvikese loomingut ning avaldasid esmakordselt Tiina Tuvikese luulekogu.³ (A. Müllerbeck K. Karusele, 2. VII 2013) Tartu Instituudi Arhiivi ja Raamatukokku on pagulaskonna vananedes pidevalt toodud suures koguses eestikeelset kirjandust, mida järeltulijad enam ei soovi säilitada. Kõigi eksemplaride paigutamiseks ei ole ruumi ega vajadust. Avalike ürituste ajal on korraldatud raamatulaadad, kus müüakse okupatsiooniaegseid raamatuid. Ülejäänud pagulaskirjandust on aastate jooksul Eestisse saadetud mitu sada tuhat. (Ee. Kanadas 1997: 354)

Eesti Kultuuripärandi Klubi (alates 2013. a Eesti Kultuuripärandi Selts) eesmärgiks on talletada kohalik kultuuritegevus ja eestlaste eluloolised mälestused videofilmis (Ee. Kanadas 1997: 38). Praeguseks kuulub klubi kogusse üle 1200 DVD (<http://vemu.ca>). Filmilindil on näiteks säilitatud paljud kirjanduslikud sündmused ja intervjuud kultuuritegelastega. Paljude organisatsioonide tegevuse põhjal saab väita, et Kanada, eeskätt Toronto, eestlased on järjepidevalt ja sihipäraselt säilitanud ning kogunud eestlastega seotud materjali, põlistanud oma tegevust kolme koguteosega ("Eestlased Kanadas" I–III) ja tutvustanud materjali mitmetel näitustel. Lisaks mainitud arhiivile on Eesti Maja keldrikorrusel veel Eesti Keskarhiiv Kanadas.

1980-ndatel kasvas hüppeliselt memuaarteoste väljaandmine, samas kui teistes ilukirjanduslikes žanrites ilmub teoseid 1970-ndatega enam-vähem samaväärselt.

³ "Elu ja Usk: Tiina Tuvikese luulet 1958–1984". Koost. ja toim. Aino Müllerbeck, Leo Koobas. Toronto: Bibliograafia Klubi, 2002.

Kirjanduslik looming on sellel ajajärgul pigem kokkuvõtva sisuga. Ilmub mitmeid novellikogusid ja jutustusi (Ekbaumi **“Jälgkiri tormiuksel”**1987). Ka paguluse lõpp-perioodil panustavad kirjandusse enim kõige viljakamad autorid. Kaks romaani pärinevad Arved Viirlaiult (**“Märgitud”**, 1980) ja Salme Ekbaumilt (**“Inimene Ingel”**, 1983) Luulekogudest väärivad märkimist Viirlaiu **“Igaviku silmapilgutus”** 1982. aastal, S. Ekbaumi **“Õhumärgi all”** (1983) ja H. Oja 1988. aastal ilmunud viimane kogumik **“Järvealune kirikukell”**. (Oja 1997: 296)

6. 1991 kuni tänapäevani

Kuues peatükk teeb kokkuvõtte sellest, milline kirjanduslik tegevus on Toronto eestlaste kogukonnas toimunud alates Eesti taasiseseisvumisest, kui piirid ja valikud on vabad võõrvõimu kammitsatest. Vaadeldav periood on eelnevatest poole pikem, nii et vähem on rõhku pandud toimunud sündmustele, enam on proovitud jäädvustada konkreetseid kirjandusest tõukuvaid nähtuseid.

Eesti iseseisvumist 1991. aasta augustis võis paari eelneva aasta sündmuste põhjal ennustada, kuid sellegi poolest oli see paljudele 50 aastat paguluses veetnud eestlastele uskumatuna näiv sündmus. Kirjandussündmuseid toimus vähem, ilmselt oli põhirõhk selle ime, vaba Eesti, külastamisel. Kui pagulaskirjandus muutus tinglikult väliseesti kirjanduseks juba 1950.–1960. aastatel, siis ühiskondlikust vaatenurgast sai pagulasi väliseestlasteks nimetada alates Eesti iseseisvuse taastamisest (EKP: 19). Mitmed pagulaspoliitikud alustasid kohe panustamist Eesti riigi ülesehitamisesse, muuhulgas kuulus 35 hääleõiguslikku väliseestlast Eesti Kongressi. Siiski võib öelda, et nii nagu rauges kodumaal iseseisvuse eufooria pärast murrangulisi sündmuseid, läks elu ka välismaal üsna kiiresti tavapärasesse rööbastesse tagasi. Kirjanike jaks oli juba varem raugenud, tasapisi sulgesid ukсед ka alles jäänud kirjastused ja lõpetasid töö ajakirjad. Vello Salo asus Eestisse juba 1990. aastal. Ajakiri Tulimuld lõpetas 1993. aastal ning Eesti Kirjanike Kooperatiiv sulges ukсед B. Kangro surma järel 1994. aastal. Ajakirja Mana viimane number ilmus 1999. aastal. Väliseestlased, kes veel eesti keeles kirjutavad, saavad nüüd oma teoseid kirjastada Eestis. Inglisekeelne looming kirjastatakse juba pikemat aega Kanada kohalikes kirjastustes.

Neil rahvuslikult meelestatud eestlastel välismaal, kes poliitikaga ei tegelenud, tõstas õigustatud küsimus: kuidas edasi?. Nii mõnigi eestlane läks tagasi “juurte” juurde ja kodunes uuesti Eestis. Suurema osa eestlaste jaoks sai siiski kinnitust 1960-ndate tõdemus, et kuigi Eesti on südamelähedane, siis tagasipöördumine ei ole enam suurema osa jaoks mõeldav valik. Kirjanik ja ajakirjanik Eerik Purje on kogunud ja raamatuks koondanud enda ning teiste väliseestlaste mälestusi. 2013. aastal ilmusid 18 inimese meenutused raamatus “Hingenälg”, mille kirjutamise järel ta tõdes:

Me kõik põeme seda hingenälg, kes ise põgenenud on. Pool sajandit hiljem tuli ootamatult vabadus tagasi, aga meie jaoks oli see liiga hilja. Nii kena ja armas maa, aga mitte enam meile elamiseks. Ei taha endale tunnistada, aga oled mujal kodunenud, mingil määral ka kanadalaseks saanud. Kuigi oled ainult eestlastega suhelnud, aga see maa ei ole see, mille sa maha jätsid. Ja mis kõige hullem, sa pole enam see mees, kui sa sinna tagasi lähed. (E. Purje K. Karusele 22. VII 2013)

Eda Sepp käsitles juba 1992. aasta jaanuaris väliseestlaste võimalikku rolli eesti kultuuri tutvustamisel. Ta eristas rahva- ja kõrgkultuuri ning rõhutas, et väliseestlastel on esmalt tarvidus saada teadlikuks eesti kõrgkultuurist – millised ja miks on eesti kirjanduse, muusika, kujutava kunsti ja teatri tippteosed. Seejärel olla kultuuri vahendaja mõlemal suunal – viia eesti kultuuri Läände ja vastupidi, maailmakultuuri Eestisse. (Sepp 1992) Kindlasti jätkas sellesuunalist tegutsemist mõnigi väliseesti aktivist. Üldpilt tundub siiski just selline, mida Eda Sepp oleks soovinud pagulasaega maha jätta: *On tehtud oma rahvale, omal tasemel ja oma iseteadvuse tõstmiseks* (Sepp 1992).

Üks kaalukamaid näiteid maailmakultuuri- ja kirjanduse lähetamisest kodumaale on Eda Sepa enda algatus, Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus [ENUT] Tallinna Ülikoolis (siis Tallinna Pedagoogikaülikool). Lääneriikide ülikoolides oli naisuurimus teadusdistsipliinina levinud, samas kui Eestis sellest taasiseseisvumise järel eriti ei teatud. 1992. aastal asuski Sepp koos mõttekaaslastega keskuse asutamist ettevalmistama. Ametlikult registreeriti ENUT 1997. aastal ning 1998.–2000. aastal korraldati Euroopa Liidult saadud märkimisväärselt suure toetuse abil mitmeid konverentse, näituseid jms. ENUT on ainus koht Eestis, kus on kokku koondatud nais-

ja meesuuringute alane kirjandus. See oli ka üks algatajate eesmärke: kui kirjandus on Kanada riigi toetusega Eestisse jõudnud, siis ei oleks sellel soovitud mõju, kui teosed paigutatakse raamatukogus alfabeetilise süsteemi alusel teiste teoste vahele. Raamatukogu on mõjusam ühtse koguna selleks ettenähtud kohas. Sama projekti raames algatati akadeemiline mees- ja naisuurimuslik ajakiri Ariadne Lõng, mille väljaandmist jätkatakse senini Tallinna Ülikooli toetusel. (E. Sepp K. Karusele, 21. VIII 2013)

Kuigi iseseisvuse algusaegadel jõudsid Torontosse ka mõned kultuuritegelased, olid pagulaskirjanduse teemad vähemalt kirjandusöhtutel taas veidi aktuaalsemad. Peeti mitmete kirjanike sünniaastapäevi ning paraku tuli pidada ka kahe pagulaskirjanduse suurkuju mälestusöhtuid. Eesti Tõlkefond, Eesti PEN-klubi ja Eesti Teadlaste Ühing Ameerikas mälestasid 1993. aastal kirjandusöhtu ja raamatunäitusega Ivar Ivaskit ning aasta hiljem Bernard Kangrot. 1990-ndate alguses pöörati rohkelt tähelepanu luulele. Aktiviseerus Eesti Kunstide Keskus, mis korraldas aastatel 1991–1992 Hannes Oja, Valeria Kimberg-Kotkase ja Urve Karuksi luuletunde. (Oja 1997: 400–401)

Pärast Eesti vabanemist on Eesti Kirjanduse Sõprade tegevus taandunud grupi omavahelistele kohtumistele, kuid iseseisvuse alguses panustati tervishoiu, psühholoogilise ravi ja naisuurimuse arendamisesse Eestis (Sepp 1996: 5). Taandumine toimus mitmel põhjusel. Eesti vabanemisega ei olnud enam otseselt vajadust organisatsiooni järele, mis seoks väliseestlasi ja kodu-Eesti kultuuri. Kõigil huvilistel oli võimalus vabalt liikuda ja igal ajal Eestit külastada. (K. Telmet K. Karusele 15. VIII 2013). Ühtlasi hakkasid teised organisatsioonid senist tegevust asendama, eeskätt Tartu Instituut ja eestiaineline õppetool ülikooli juures. Ei peetud vajalikuks konkureerida, sest oma tegevuses on alati lähtunud kogukonna vajadustest. (Sepp 1996: 1) Organisatsioon ei ole oma tööd kunagi ametlikult lõpetanud, kuid viimane suurem sündmus korraldati 2002. aastal, kui Torontos võõrustati Andres Ehinit ja Ly Seppelit (E. Sepp K. Karusele, 21. VIII 2013).

Mõningane eestikeelne kirjanduslik looming jätkus ka 1990-ndate alguses. Mitmed teosed kirjastati juba Eestis, näiteks Urve Karuksi valikkogumik **“Laotusse lendama laukast”** (1992). Ilmusid veel mõned luuleraamatud nagu Ekbaumi **“Õhtu tiiva all”** (1992) ja Eerik Purje **“Loojanguelsed laulud”** (1994). Proosateostest ilmub mõne teise hulgas veel Viirlaiu teos **“Saatuses sõlmed”** (1993). 1995. aastal alustavad

ka kaks nooremat, kuid inglise keeles kirjutavat eestlast. K. Linda Kivi debüteerib romaaniga **“If Home is a Place”** ja Molly Liholm raamatuga **“Tempting Jake”**. (Oja 1997: 401–403) Pärast 2000. aastat on alustanud Riina Kindlam ja alles hiljuti, 2012. aastal esitles oma esimest Eesti ajaloost kõnelevat ingliskeelset noorsooraamatut **“The Darkest Corner of the World”** Toronto eestlane **Urve Tamberg**.

Kuigi eesti keeles loevad vähesed ja peamiselt vanema põlve inimesed, mõeldi üha enam ka sellele, kas lisaks kirjandusõhtutele oleks põhjust teha Eesti uudiskirjandus väliseestlastele paremini kättesaadavaks. Alates 1980-ndate lõpust ja 1990-ndate algusest on Kanadasse ümber asunud arvestatav hulk eestlasi, kellel võiks olla vajadus eestikeelse kirjanduse järele. Suurem osa neist ei panusta aktiivselt väliseesti kogukondlikku tegevusse ega otsi teiste eestlastega kontakti, samas on mitmeid erandeid. Nii täienduskoolides kui lasteaias on kodumaalt tulnud õpetajaid. Mõte luua **Tartu College’i** juurde **laenuraamatukogu** (Estonian Studies Library), tekkis professor Tiina Kirsil. Pärast pikemat selgitustööd raamatukogu vajalikkusest TC-i ja TI-i juhtidele, avati see 2003. a. 10 tegevusaastaga on kujunenud esinduslik uudiskirjanduse kogu, kuhu tellitakse eeskätt ilukirjandust, teatmeteoseid, ajalooainelisi raamatuid ja memuaarteoseid. 2013. aasta veebruaris oli laenuraamatukogus 1231 teost, mis on lugemiseks 162 liikmele (2013. a augustikuu seisuga). Laenuraamatukogu on veel üks näide vanema generatsiooni vabatahtlikust panusest. Töö on jaotatud umbes 10 inimese vahel. Raamatuvaliku ja tellimisega ning vabatahtlike koordineerimisega tegelevad Alliki Arro ja Vaike Rannu. (A. Arro K. Karusele, 19. VIII 2013)

Tiina Kirsi panust Toronto kirjanduselusse on juba mainitud seoses Metsaülikooliga ja laenuraamatukogu asutamisega. Ta oli Toronto Ülikooli Eesti Õppetooli eesti keele ja kirjanduse õppejõud aastatel 1999–2006. Sellel ajal elavnes märgatavalt ka sealsete eestlaste kirjandusalane tegevus. Lisaks loengutele toimusid korra nädalas kirjandusseminarid, kus arutleti eesti kirjanduse teemadel ja loeti tekste. Kindlasti on see Tiina Kirsi teene, et Toronto kultuurilembeliste eestlaste teadlikkus ja huvi kogu eesti kirjanduse vastu kasvas. 2000. aastal kogunes esmakordselt **elulugude kirjutajate rühm**. Tiina Kirss juhendas ja andis nõu, kuidas tuleks kirjutamist alustada. *Seejärel kirjutasime kõik midagi kodus ja kui jälle kokku tulime, siis igaüks luges umbes 10 minutit. Need diskussioonid olid väga huvitavad. Näiteks keegi rääkis, kuidas ema*

viis soome kelgu peal sõitma. Siis arutasime tund aega soome kelgust, siin ju seda pole.
(P. Ilves K. Karusele 25. VI 2013)

Selline kooskäimine on osalejatele terapeutilise tähendusega: *Oli nagu psühhiaatri juures käimine ja siis hakkasid avanema ja kirjutama ja kirjutama.* (P. Ilves K. Karusele 25. VI 2013) Episoodilised (mitte algusest lõpuni valmis kirjutatud) elulood, on koondatud viide köitesse, mis kannavad nime “Mälutunglad”. Neljas osa on nii eesti kui ka inglise keeles. (M. ja P. Ilves K. Karusele 25. VI 2013).

2000-ndatel algatati veel üks kirjanduslik ettevõtmine – **lugemisteater Ilutuli**. Eesti teater Kanadas oli aastaid väga heal tasemel tänu paljude kutseliste näitlejate asumisele Torontosse ja Montreali. 1990-ndate alguses suutis Eesti Rahvusteater veel oma tegevust elusana hoida. Kümneni jooksul vaibus seegi vähene. Teatrietendusi nauditi 1980-ndate lõpus ja ka hiljem mitmete kodumaalt tulnud gruppide esituses. (Ee. Kanadas 1997: 393) Kuigi eestlastel Kanadas ei ole enam jaksu või võimalust korraldada sellisel tasemel etendusi nagu varasemalt, on Ilutule algatus siiski Toronto eestlaste teatritraditsiooni jätk, sidudes kirjandust ja teatrit. Lugemisteater kestis aktiivselt pea 10 aastat ja toimus umbes kaks korda aastas. Esimene Ilutule etendus jõudis publiku ette 13. veebruaril 2004. aastal Tartu College’i saalis. Kava sisaldas Ott Arderi luuletekste teostest “Valge raamat” ja “Tähetolmus & tähe(d)tolmus“. Muusikalist osa täitsid lood Ott Arderi tekstidele heliplaadilt “Maasikad” ning laulja Viljo Tamm. Etlesid luulehuvilised kogukonnaliikmed. (Vahtra 2004). Lugemisteatrit on suurema osa ajast eest vedanud Aarne Vahtra (mõne etenduse on teinud ka teised) , kes oli ühtlasi Ilutule idee autor. Ta on pannud kokku luulekava, viinud läbi proove, teinud reklaami, sageli samale õhtule mõne kunstinäituse korraldanud jms. Pärast Vahtra surma 2011. aastal on Ilutuli teiste eestvedajate poolt siiski edasi toimunud, kuigi mitte nii sagedasti. Aastate jooksul on kogukonnale pakutud väliseesti kirjanike loomingut ning tutvustatud kodumaal kirjutavate autorite teoseid. Peamiselt on ette kantud luulet, nt E. Krantsilt, H. Asilt, U. Karuksilt, A. Viirlaiult, B. Kangrolt, K. Lepikult, aga ka A. Kivirähki, A. Valtoni, T. Vindi jt lühijutte. Tavapäraseks sai Ilutule etenduste korraldamine ühekordse ülesastumisena. Arvukale publikule ja korduvalt

esitati Kalle Kadaka poolt 2012. aastal lavastatud Raivo Küti kuuldemängu “Papa”. (L. Leivat K. Karusele 24. VI 2013)

Kõik seni mainitud 1990-ndate ja 2000-ndate aastate kirjandusalased algatused on seotud Tartu College’iga. See illustreerib hästi, et esiteks pea 24 aastat pärast Eesti taasiseseisvumist ei ole paika pidanud ennustused eestluse hääbumisest võõrsil. Teiseks on Tartu College’il kui ehitusel, mis on võimeline toetama eestlaste tegevust aineliselt, väga määrav tähtsus (K. Telmet K. Karusele, 15. VIII 2013). Kindlasti ei tohi alahinnata inimesi, kes on kõigi nende algatuste taga, olles siiski samal ajal sõltuvad ka ainelistest võimalustest – Tartu College pakub tasuta ruume ja võimaluse korral rahalist toetust.

Alates 2009. aastast tegutseb Tartu College’i juures **VEMU/Eesti Õppetöö Keskus** (VEMU=Väliseesti Muuseum) (<http://vemu.ca>), mille peaarhivaar on kodueestlane Piret Noorhani. Tänu hiljutistele muutustele on eestlaste kultuurielu Toronto südalinnas veelgi tihedam. Loengud, filmiõhtud, näitused, töötoad jt tegevused moodustavad olulise osa hariduslikust tegevusest, millele lisanduvad seltskondlikud sündmused. Üha enam on TC allorganisatsioonid võtnud eesmärgiks pakkuda tegevust ka neile eesti päritoluga inimestele, kes mingil põhjusel eesti keelt ei räägi. *Tartu College ei saa enam olla ainult inimestele, kes oskavad väga hästi eesti keelt, sest see on 70 pluss vanus.* (K. Telmet K. Karusele 15. VIII 2013) Soovist lähtuda muutuva eestlaskonna vajadusest, on mitmed loengud ja töötoad ingliskeelsed. Kutsutud on nii külalised väljastpoolt (nt Edward Lucase loeng 24.04.2014, “Why Estonia matters?”) kui ka kohalikud eestlased, kes on oma tööga silma paistnud Kanada ühiskonnas. (K. Telmet K. Karusele 15. VIII 2013) Üha enam külastavad taas Torontot ja teisi Põhja-Ameerika keskuseid kodueestlased. 2013. aasta septembris toimusid kohtumised kirjanik Kristiina Ehini ja muusik Silver Sepaga. 19. veebruaril 2014 külastas Torontot Väliseesti Kirjanduse Keskuse juhataja Sander Jürisson ja rääkis Brasiilia eestlastest, mõni kuu hiljem kõneles Tartu College’i saalis Leena-Kurvet Käosaar teemal “Üle raudse eesriide. Kahe õe kirjavahetusest.” Kirjandusteemadel on sõna võtnud veel Sirje Kiin, Elin Toona, Sirje Olesk, Marin Laak, Janika Kronberg, Jüri Talvet jt. (<http://vemu.ca>)

Teiseks muutuva aja nähtuseks on Tartu College’i juures tegutsev **Book Club ehk raamatuklubi**. Alates 2010. aastast on kolmel hooajal loetud eesti- või baltiainelist

ingliseelset kirjandust (vt kava lk 120), et tutvustada eesti kirjandust ja selle kaudu ka Eesti ajalugu neile eestlastele, kes enam emakeeles ei loe. Book Clubi tegevust juhib Kaja Telmet ja aruteludeks tullaakse kokku umbes igal teisel kuul. Muuhulgas on loetud Madli Puhveli Lydia Koidula ainelist raamatut “Symbol of Dawn”, Jaan Krossi “Keisrihullu” ingliskeelset tõlget “The Czar’s Madman”, aga ka näiteks välisleedu kirjaniku Antanas Sileika metsavendade romaani “Underground”. (K. Telmet K. Karusele 15. VIII 2013)

Tartu College’i juhtiva kultuurilise, tihti akadeemilise värvinguga, tegevuse kõrval ei tasu unustada Toronto Eesti Maja tähtsust eestluse säilitamisel. Kuigi võib tunduda, et seal on justkui aeg seisma jäänud: nii nagu pagulasaja alguskümneditel, tegutsevad Eesti Majas endiselt eesti täienduskoolid, lasteaed, laulukoorid, rahvatants, gaidid ja skaudid. Pea iga päev on avatud kohvik ja eesti pank, suurt eesti kunstikogu haldab Eesti Maja Kunstikomitee, koos käivad Pensionäride Klubi liikmed, soomepoisid jt organisatsioonid. Niisiis on endiselt Eesti Maja ja Tartu College üksteist tasakaalustavad keskused, kus leidub tegevust igale väliseestlasele.

7. Väsimatu pühenduja – Hannes Oja

Bakalaureusetöö viimane peatükk on Hannes (Johannes) Ojast, Toronto eesti ühiskonna- ja kultuuritegelasest, ajakirjanikust, kriitikust, kirjanikust ja soomepoisist, kes sündis 1919. aastal Martna vallas Läänemaal ning suri pärast pikka ja tegusat elukäiku Torontos 17. detsembril 2012. aastal.

Käsitluses on sarnaselt eelnevatele osadele kõrvale jäetud Oja kirjandusliku loomingu analüüs. Keskpunktis on tema panus eesti kogukonnaelu edasiviimisel. Peatükk on püüd näitlikustada indiviidi rolli pagulaskonnas. Viidatakse eelnevates osades käsitletud pagulaselu mõjutanud sündmustele ja nähtustele. Nii on Hannes Oja lugu eelnevat kinnitav ja näitlikustav, lisades seda, mis varasemalt ei selgu. Näiteks kultuurikorralduse pahupool. See on katse avada pagulase sisemaailma ja kõrvutada seda kaasaegsete mälestustega. Materjali piiratus tõttu on see kindlasti vaid väike osa tervikust. Aines on saadud bakalaureusetöö tarbeks tehtud intervjuudest ning Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis (EKM EKLA) leiduvatest Hannes Oja kirjadest kirjandustegelastele kõikjal maailmas. Tuleb märkida, et kõik intervjuueeritavad, kes Hannes Oja teadsid, meenutavad teda meeldiva inimesena. Kui on oldud kriitiline, siis tõdemusega, et keegi pole eksimatu.

Hannes Oja isiklik arhiiv jõudis Väliseesti Muuseumisse 2013. aasta alguses. Kaheksa mahukat kasti on omaniku enda poolt elu jooksul üpris kompaktselt koondatud, kuid kogu korrastamiseni ei ole veel jõutud. Osa avaldamata jäänud kirjanduslikke katsetusi, isiklike märkmeid jms, on 2014. aasta seisuga veel Oja laste

valduses. Vilja ei kandnud katse leida Hannes Oja arhiivist EKM EKLA-s leiduvatele Oja kirjadele vastused ja saada pilt terviklikest kirjavahetustest. Nii jäävad Oja mõtted ühepoolseteks, juhuslikeks, kuid uurides ja juba veidi enam tundes Toronto pagulaselu, on proovitud nende mõtete kaudu mõista seda, mida teavad vaid kaasaegsed ja mis ülevaateteostesse kunagi ei jõua.

Hannes Oja kodumaal elatud aeg möödus eeskätt Läänemaal. Ta õppis Rannamõisa ja Martna algkoolides, Läänemaa Ühisgümnaasiumis (katkestas) ja Uuemõisa Põllunduskeskkoolis (Uuemõisa Kõrgem Põllunduskool). Seejärel lõpetas ta vabatahtlikuna Eesti kaitseväge ning töötas kaadriallohviterina Aegna saarel (Tensuda 2009), hiljem raamatupidaja ja kantseleiametnikuna. Enne metsavenna elu oli ta lühikest aega Punaarmees, kuid Saksa mobilisatsiooni eest läks 1943. aasta sügisel Soome ning teenis 200. Eesti jalaväerügemendis. Rootsi jõudis Oja 1944. aastal. (EE, 19.12.2012)

Kirjaniku ja ajakirjaniku tee sai sillutatud juba algkoolis. 4. klassi poisi esimesed loomingulised katsetused ilmusid kooli ajakirjas, mida ta hiljem ka toimetas. Noor luuletaja ja ajakirjanik tegi kaastööd Haapsalu ajalehtedele ning saatis luuletusi maanoorte ajakirjale. Inspireerivalt mõjus ka sõjaväe-aeg kaunil Aegna saarel ning luuletamisega jätkas ta Soomeski, kus sütitasid teised kirjandusega tegelevad noored (I. Talve, R. Kolk, I. Grünthal, I. Jaks), rügemendi ajakirja “Kodutöö” eest hoolitsemine ja soome kirjanduse luulerevolutsioon. Sel ajal ilmusid ajakirjas luule kõrval veel Oja proosapalad. Rootsis vaimustas Oja moodsa maailmakirjandusega tutvumine.

Ei olnud kunagi kirjanikuks saamise eesmärki, kuigi samal Rootsi aastate alul kirjutasin kolm romaani ulatusega jutustust, mis on tänini jäänud kuhugi kohvrinurka. (Oinas 1985: 95–97)

Need Oja mainitud ja teisedki proosateosed on peamiselt veel Oja laste käes.

Suurem osa Oja elust möödus Torontos, kuhu ta siirdus 1951. aastal. Abikaasa Ellenist (n. Pajos) sai Ojale terveks eluks truu ja toetav kaaslane aastal 1947. Peres kasvasid lapsed Heikki ja Lembi. Torontos teenis Oja leiba, peamiselt ühes eestlastele kuulunud firmas Artistic Woodwork, mis tootis pildiraame (L. Mitchell K. Karusele 19. VIII 2013). Kanada elu uued muljed said samuti värssidesse. Elav kirjanduslik tegevus

julgustas luuletajat välja andma oma esimest kogu **“Koputused eneses”** (Toronto, 1955). Need sõjamälestused liigitasid autori sõdurluuletajate hulka. (Oinas 1985: 95–97) Pikkade ajavahemikega ilmus 33 aasta jooksul kokku neli luulekogu. Lisandusid **“Märgid mõtteliival”** (Stockholm, 1963), **“Tunnete purdel”** (Stockholm, 1967) ja **“Järvealune kirikukell”** (Toronto, 1988). Oja luuletused koonduvad kolme märksõna ümber: loodus, kodu, pagulus (Aleksius 1989: 105). Oja luulelooming ei ole väga mahukas. Neli värsivihikut on aga hoidnud teda alati luule juures: vahel *on nagu surve tekkinud, mis vajab vabastamist*. Muude kohustuste ja valikute kõrval jääb luuletamine siiski kõrvaltegevuseks.

Nagu kogesin, on leHEMEHE aastad selle surve kaotanud, sest kirjutamist on liiga palju ja mõtlemiseks ei jää sageli enam aega. Aastate jooksul on mu ülesandeks olnud eesti raamatute retsenseerimine. See tegevus on mõju avaldanud ka oma loomingule mingist distantsist lähenema. (Oinas 1985: 97)

Kuigi Hannes Oja oli üks mitmest Toronto meesluuletajast, nn Toronto-parnassist (Merilai 2008: 457), on ta inimeste mälestustesse jäänud pigem ajakirjaniku ja kultuuritegelasena, vähem silmapaistva luuletajana. (V. Külvet K. Karusele 20. VI 2013). Oja erinebki oma kogukondliku panuse poolest mingil moel teistest kirjanikest. Ta oli väheseid, kes ise aktiivselt kirjanduselu korraldas ja kultuuriorganisatsioonide tööd juhtis. Teised nimekamad kirjanikud osalesid enamasti rõõmuga kirjanduslikel sündmustel, esinesid ja pidasid loengut. Vanemate ja vähe kirjutanud kirjanike kohta pole palju teada, kuid aktiivsed osalised olid Salme Ekbaum, Magda Pihla kuni 1960-ndate keskpaigani, mingil määral ka Eduard Krants, Harri Asi, Urve Karuks oli lahke kirjandusseltskonna võõrustaja ja sündmustel osaleja. Arved Viirlaid oli PEN-klubi liige ja aktiivne Eesti Kirjanike Kooperatiivi esindaja Torontos, kuid kirjanduslikel sündmustel ta nii palju ei osalenud. Siit tuleb taas välja pagulaskirjanike elu paratamatus. Ei ole teada, miks Viirlaid kogukonna poolt armastatud ja rahvusliku kirjanikuna seltskondlikust elust nii aktiivselt osa ei võtnud, kuid oleks ennatlik arvata, et see oli tingimata tema vabatahtlik valik. Viirlaid oli ühes Kanada ajalehes laduja ning pidi seetõttu õhtuti töötama. (L. Leivat K. Karusele 24. VI 2013) Pagulaseestlased olid sageli lihttöölised ning see dikteeris nende elu tihti rohkem, kui nende soovid.

Ajakirjanduslik töö. Oja enda sõnul algas tema tõsisem kirjanduskriitiku töö 1956. aastal J. Remmelgase kahe sõjaraamatu “Tuline värav” ja “Kolm kuuske” arvustamisega Toronto nädalalehes Meie Elu (1956, nr 21). Sealtpäele on ta pidevalt ajalehtede juures kirjandusest jm kirjutanud. 1962. aastal sai ta ametlikult Meie Elu kultuurikülje toimetajaks, kümnendi keskelt asendub see suurel määral Vabas Eestlases kirjutamisega. (VEMU, HO nr 3) Kirjanduselu seisukohast on Hannes Oja kriitiku tegevus väga tänuväärne. Ta on arvustanud kümneid ja kümneid teoseid nii ajalehtedes kui ka ajakirjades Tulimuld ja Mana. Lisaks pagulaskirjanduse retseptiooni kujundamisele kuulub Ojale ka kirjanike tänu. Paguluses oli raske leida inimesi, kes oleks võimelised ja sooviksid kirjandust arvustada. Helmi Mäelo tänab Oja arvustuste eest Vabas Eestlases ja Manas: *nagu isegi tead on vaikimine teose surmamõistmine.* (Mäelo, H. Kiri H. Ojale 29. IX 1975)

Ajakirjanikuna kasvamine viis 1975. aastal selleni, et Oja alustas Vaba Eestlase peatoimetajana ja töötas sellel ametikohal kuni aastani 1986, mille järel ta pensioneerus (Tensuda 2009). Kindlasti oli see ametikoht Ojale suur tunnustus, polnud ta ju ajakirjandust kunagi õppinud, kuid need ajad olid ka ühed raskemad. Pagulasajakirjanduse alatine probleem oli kaastööliste puudus, sest pidevalt vähenes inimeste huvi eestlusesse panustada ning Oja peatoimetaja ajal oli hea eesti keele kirjaoskusega inimesi väga vähe järel. See tähendas Ojale ja mõnele teisele ajakirjanikule pidevat ületöötamist.

Minuga on nii, et alates 1. jaanuarist olen lehe ainus toimetaja. [---] Kuidas ma selle kaks korda ilmuva lehe suudan „täis teha“ on mulle endalegi muretsemiseks, pealegi kui kaastööliste grupp on viimastel aastatel eestlaste kirjaoskamatusse tõttu kahanenud. Kuid tahetakse, et demokraatlikul poolel oleks siiski oma leht, muidu – tead ju kes/mis võidab. (Oja, H. Kirjad Kolkile 7. XII 1981)

See tsitaat näitab ühtlasi hästi, et kuigi Oja ei olnud pagulaspoliitikast huvitatud, sest tema jaoks näis alati välisvõitlusest olulisem hoida kirjasõna tähtsustamise kaudu eestlaste vaimu erksana, oli tal siiski selge maailmavaade. Ajalehte Vaba Eestlane peeti paguluses samuti pigem liberaalsemaks (E. Marten K. Karusele 28. VI 2013).

Hannes Oja teatakse kui tagasihoidlikku ja rahulikku, aga kindlat tegutsejat. Nii mäletatakse ka tema kirjutisi, alati heasoovlikud, aga ajakirjanduslikult tasemelt küllaltki keskpärased. (V. Külvet K. Karusele 20. VI 2013) Mitmed intervjuueeritavad võrdlevad Oja Viirlaidiga. Kui Viirlaid oli sõnakas eesti raamatu eest seisja, siis Oja tegutses tagaplaanil. (A. Müllerbeck K. Karusele 28. VI 2013; L. Mitchell K. Karusele 19. VIII 2013). Samas meenutati ka seda, et Oja kõneles organisatsioonide konverentsil pagulaskirjanduse teemal (L. Leivat K. Karusele 24. VI 2013). Selgub, et Oja kogus nii oma vähete kõnedega kui ka kirjanduskriitikaga vihamehi. Kuigi ta siiralt toetas pagulaskirjandust- ja kirjanikke, julges ta ka kritiseerida ja kirjanduse tasemes kahelda, mis tõigi kaasa pahameele. Saab tõestust väide, et paguluses oldi hellad igasuguse kriitika suhtes ning kõik, mis paberile pandi, pidi olema kiiduväärt. *Arvustasin A. Vommi uut luuleraamatut ja andsin mõned asjalikud näpunäited, ning siis organiseeriti Eesti Postimehes mulle isiklik kallaletung, kuidas ma terroriseerivat kunstnikke ja kirjanikke. Näib, et aastatepikkune raamatule pühendatud tegevus toob vaid vastupidiseid arvamusi, mis just tuju ei tõsta. Ning hoopis lihtne on olla nagu tavaline õige eestlane, kes ei tegele ei raamatute ega seltskondlike asjadega, hoiab näpud kõigist eemal ega riku omi käsi.*

Hannes Oja pühendas end palju ka **Soomepoiste Klubi** tegevusele. Seal oli tema lähem sõpradering, kes ka raskematel aegadel toeks olid. Siiski leidus sealgi tagurlikuma maailmavaatega inimesi, kes panid Oja neutraalset või pigem liberaalset käitumist pahaks. Oma kirjutamisannet kasutas ta ka soomepoiste tegemistesse panustamisel. *Ta oli aastaid sekretär, kes kirjutas iga pisikese sündmuse kohta, kuulutas maailmale, et me ikka elame ja liigume* (E. Marten K. Karusele 18. VI 2013). Hannes Oja algatus oli ka sõjaveteranide ajakirja **Põhjala Tähistel** väljaandmine. Aastatel 1956–1968 toimetas ta üksteist numbrit ning jäi ajakirjaga seotuks ka hiljem.

Põhjala Tähistel oli Kanada soomepoiste algatus, õieti Hannes Oja algatus. Võib-olla figureerib seal mõni muu nimi, aga suure ja musta töö on teinud Hannes, kes kogus materjali kokku ja valis välja. [---]Põhiliselt oli Hannes Põhjala Tähistel süda ja

hing. Ta oli siis nagu sõdur. See oli tema amet algusest peale, aga ta täitis seda kohustust hea meelega. (E. Marten K. Karusele 28. VI 2013)

Oja panustas ka 1973. aastal välja antud koguteose **“Soomepoisid”** valmimisesse, tehes suurt tööd, et koguda andmeid Põhja-Ameerikas elavate soomepoiste kohta (E. Marten K. Karusele 28. VI 2013). Ühtlasi aitas ta kaasa raamatu ingliskeelse lühendatud versiooni **„For Freedom Only“** (1977) ilmumisele Torontos. Oja oli veel raamatu **“Soomepoisid Kanadas”** (2002) tegevtoimetaja. (EKL: 382)

Lisaks mainitud väljaannetele oli Hannes Oja Peetri kiriku ehitamisega seotud ning tegeles aastaid koguduse **ajakirja Elu** juures. Oma head eesti keele oskust ja kirjamehe sulge rakendas ta veel koguteoste **“Eestlased Kanadas”** (1985, 1997) kaastoimetajana ning Toronto maakondlike organisatsioonide raamatu **“Maakonna pärandi jälgedes”** (1993) välja andmisel.

Seoses Hannes Oja kirjandusliku tegevusega tasub mainida veel ühte kohustust, millega Oja ennast sidus. See oli ilmselt üks väheseid ülesandeid, mida Oja lõpuni ei viinud. Eesti Kirjanike Kooperatiiv andis välja kirjanike lühimonograafiaid (sarjas “Meie kirjanikke”). Ühegi Kanada eesti kirjaniku nime selles valimikus ei leia, sest EKKo tellitud **Arved Viirlaiu monograafia** trükkis ei ilmunud. Hannes Oja kirjatükk on tema arhiivis olemas, kuid kirjutamise aega paigutuvad keerulised sündmused seoses Viirlaiu raamatute kangelase, Eerik Heinega (vt peatükk 3). Nii jäi kirjastuse poolt tellitud töö ja nähtud vaev vaid omale mälestuseks. Näib, et Kangro püüab korduvalt monograafia valmimise kohta, kuid Oja peab ikka vastama, et kõik oleks justkui valmis, *aga siis tulevad need kolm viimast raamatut ja Heine asi ning enne kui see asi mingi Viirlaidile soodsa (s.o. Heine puhtaks osutumine) lahenduse toob, nagu ei tohikski Viirlaidi teoseid vaadelda, sest kõik see, mida ma neist ülimaks väärtuseks pean, eesti võitluse kirjeldamine ja vaimu andmine, osutuks ju naeruväärseks sissekukkumiseks kui Heine tõesti on NL agent, nagu CIA seda tõendab ja milline uskumine on peaaegu valitsevaks saanud ka eestlaste hulgas. Muidugi jäävad raamatud ka siis alles, kui Heine jääbki süüdlaseks, aga palju selle aktuaalsust ja nii palju reklaamitud isamaalikkust peavad purunema. See ongi põhjus, miks ma seda rasket kivi olen omal südamel soojendanud ja lasknud püsida.“* (Oja, H. Kirjad B. Kangrole 9. X 1966)

Organisatsiooniline tegevus. Hannes Oja panustas paguluses mitme kirjandusliku organisatsiooni tegevusesse: Toronto Eesti Seltsi Kirjandusringi, Ülemaailmse Eesti Kirjanduse Seltsi Kanada osakonda ja Eesti Kirjanduse Sõprade tegevusesse.

ÜEKSKO juhatusse kuuluti esialgu koos Asi ja Ekbaumiga, kuid teisest tegutsemisaastast alates oli Oja juhataja ning nimetaski seda pigem *ühemeheseltsiks* (Oja, H. Kirjad B. Kangrole 18. IX 1962). Kolmandas peatükis on mainitud, et ÜEKSKO tegevus lõpeb Oja juhataja kohalt tagasi astumisega 1964. aastal. See samm oli otseselt seotud Sirge-skandaaliga. Oja oli üks neist, kes Sirgega kohtus ning langes hiljem laimukampaania ohvriks. Kuigi ta oli juba varem soovinud ÜEKS-is aktiivse tegevuse lõpetada, ei olnud kedagi tema kohta ülevõtmas ja nii jätkas ta kohusetundlikult juhataja kohal edasi (Oja, H. Kirjad B. Kangrole 2. IV 1959). Seega olid 1964. aasta sündmused ühelt poolt pääsetee, teisalt mõru kogemus, millest ta Kangrole kirjutab: *Olgu siis selle surm Sirge külaskäigu mälestuseks.* (Oja, H. Kirjad B. Kangrole 14. X 1964) Oja ajakirjanduslik tegevus, ÜEKSKO ametipost ja siiras huvi kodumaa kirjanduselu vastu olid põhjusteks, miks ta kohtumisele läks. Tõenäoliselt ei osanud ükski Nõukogude Eesti kirjanikuga kohtunutest, ka Oja, ette kujutada, et nad veel mitmeid aastaid selle tagajärgedega tegelevad. (E. Marten K. Karusele 28. VI 2013) Ta kirjeldab järgnenud sündmuseid nii:

Paari päeva pärast algas mäss. Jürimaa sai sellest kuulda Saluranna kaudu, keda kui RVN sekretäri Eerme oma kokkupuutest informeeris. Jürimaal on oma hästiorganiseeritud 15-20-meheline rünnakrühm ja see siis alustas tööd, mille üheks tulemuseks on nähtud ringkiri [bülletäänid]. Viimane on siin nüüdseks tunnistatud rahvuslikuks kuritööks ja punastele valmistatud maiuspalaks. Kuna Sirge rääkis meile liiga palju, siis lubasime talle kuuldust vaikida ja see on meie kuritööd suurendav põhjus. Nüüd on saadud informatsioon kuulutatud avalikkusele vajalikuks! Naersin ühele süüdistajale, et ta on nagu sõjavangi haaraja, kes esiteks vangi maha lööb ja siis hakkab informatsiooni pinnima. [---] Vahepeal on mitu juhtumit olnud, kus on ikka ja jälle tulnud tõrjuda rünnakuid, mille enimkasutatud relvaks on sosin. (Oja, H. B. Kangrole 14. X 1964)

Kuigi Oja suudab tagasi vaadates olla ka irooniline, oli pagulaskonna ühe osa halvaks panu tema jaoks valus katsumus. Alates 1962. aastast tegi ta kaastööd ka ajalehele Meie Elu. Pärast Sirgega kokkusaamist talle seal esialgu enam ruumi ei antud (Aleksius 1989: 106). Hannes Oja juhuslik sattumine “kaigaste alla” on näide sellest, kuidas tagurlikud jõud oma tegevusega tõepoolest inimesi mõjutasid:

Uude aastasse tuleb minna lootusega, kuigi kõik eesti kultuurimajakate tuled näivad olevat kustumas. [---] Pole enam tegijaid. Ühed teevad siiski suuri sõnu, kuid kahjuks peale sõnade mitte midagi. Teised katsuvad ilma sõnadeta veel edasi vedada, kuigi pettumused nende edasiminekut tõkestavad. [---] (Oja, H. Kirjad P. Lindsaarele 29. XII 1967)

Pannes ühtlasi tõsiselt kaaluma, kas ühiskondlikku ellu panustamine sellises õhkkonnas on vaeva väärt: *Praegu ei jää vist enam muud üle kui eemalduda eesti seltskonnast ja eestilisest tegevusest. Seda suunda on hakanud kasutama eriti noored.* (Oja, H. Kirjad H. Mäelole 25. IV 1966) Hannes Oja oli töökas inimene, kes nautis kirjutamist ja tegelikult kõike, mis oli seotud eesti kultuuriga. Ta jätkas oma tegevust, olles vaikne kannataja. (E. Marten K. Karusele 28.VI 2013) Ilmselt vajab Hannes Oja oma identiteedi kinnitamiseks eestlust sama palju kui eestlus teda. *Kõik, mis ta tegi, oli eestlastele* (L. Mitchell K. Karusele 19. VIII 2013). Kõrvale jäämine oleks ehk olnud raskem kui leppimine ja andestamine.

Toronto kirjanduselu vedas mitu kümnendit organisatsioon Eesti Kirjanduse Sõbrad. 1967. aastal alustati Hannes Oja juhtimisel. EKS-i algusaja aktiivsusest ja toimunud sündmustest on veidi pikemalt kirjutatud 3. peatükis. Juba 1968. aasta peakoosolekul valiti EKS-ile uus esimees, kelleks sai Arvo Naelapea (Kurlents 1975: 456). Oja taandus pärast Karl Ristikivi külastuse ja kirjandusõhtu korraldamist 1968. aastal, kus oli peamiselt ainus korraldaja ja asjaajaja: *jutumehi on liiga palju, et kellegi kohusetundega saaks arvestada. Mõned sõbrad võiksid tõesti natukenegi käed külge panna, kuid on hoopis mugav end teatavas käsimäärimatus kauguses hoida.* (Oja, H. Kirjad B. Kangrole 20. X 1968)

Eelnevad näited ei peaks tekitama liialt pessimistlikku tooni, vaid kajastama pagulaselu, väheste aktivistide ja panustajate elu tegelikkust, mis ühel hetkel neile üksikutele liialt suureks koormaks muutus. Kõlama võiks jääda, et Hannes Oja käis rõõmuga kirjandussündmustel, kunstinäitustel, muusikaõhtutel ja kajastas hea meelega reportaažide kaudu kõiksuguseid kultuurisündmuseid (L. Mitchell ja H. Oja K. Karusele 19. VIII 2013; V. Külvet K. Karusele 20. VI 2013).

Tänuavaldusena kogukonnalt korraldati Hannes Oja juubelite puhul kaks kirjandusõhtut⁴. 1989. aastal organiseerisid Eesti Kirjanduse Sõbrad Tartu College'is Oja 70. sünnipäeva, kus etles näitleja Lydia Vohu, flöödil mängis Aago Rääts ja viiulil Viljar Weimann. Ülevaate elust ja loomingust andis Malle Aleksius. 1999. aastal korraldas Hannes Oja 80. sünnipäeva Bibliograafia Klubi.

Hannes Oja pidas tähtsaks ka kontakti kodumaaga. Ta oli tõhus info- ja raamatuvahendaja, eriti pärast Eesti taasiseseisvumist. Seda tõestavad arvukad kirjad Läänemaa ja suuremate Eesti raamatukogude hoidjatega Oja arhiivis. Nii panustas ta oma oskustele ja võimalustele vastavalt ka vaba Eesti ülesehitamisele. Selle ajamahuka töö eest oldi Eestis väga tänulikud.

Võimalik, et Hannes Oja panust Toronto pagulasellu ei hinnatud piisavalt. Tema kirjades sõpradele väljaspool Toronto kogukonda võiks järeltada kerget kibestumist või pettumust. Samas ehk võttiski Oja omale suure töötegitaja rolli ja tundis rõõmu sellest, et oli vajalik. Hannes Oja tegevust vaadeldes võib öelda, et eestlaseks olemine oli tema elutöö: jälg eesti kirjandusloos, hääbumisohus pagulaskirjanduse retsenseerimine, kirjandussündmuste korraldamine, soomepoiste tegevuse jäädvustamine, koguteoste toimetamine. Tema panus eesti pagulasellu kestis järjepanu 60 aastat. Ilmselt on vähe neid, kellel soov, jaks ja vanus sellist pikka staaži võimaldaksid.

⁴ Mõlemad sündmused on jäädvustatud Eesti Kultuuripärandi Klubi poolt ja leiduvad klubi arhiivis, mis asub Tartu College'is: DVD-d nr 588 ja 824. Lisaks on klubi arhiivis intervjuu Hannes Ojaga, kus ta räägib muuhulgas oma kirjanduslikust tegevusest: DVD nr 546.

Kokkuvõte

Bakalaureusetöö eesmärk oli põlistada ja luua uut teadmist kultuuri- ja kirjanduselust Kanada eestlaste keskuses, Torontos. Kirjeldati kultuurieluga seotud organisatsioonide tegevust, kirjanduslikke nähtuseid ja nimetati eestvedajaid. Ühtlasi prooviti välja selgitada, milline on tegevuse intensiivsus ning kas see on seotud kirjanike ja nende uudisloomingu rohkusega.

Töö käigus selgus, et loomeinimeste aktiivsusega koos taandus mingil määral ka kultuurihuviliste arv, need olid ühtmoodi seotud pagulaskonna üldise vananemise ja nooremate põlvkondade sulandumisega kohalikku Kanada ühiskonda või huvi kadumisega. Kirjandusliku loomingu mahu poolest kattub Kanada uudiskirjanduse arvukus Tiit Hennoste ajalise määratlusega. Töö kümnenditesse jaotumisest lähtuvalt võib öelda, et enim ilmus kirjandust 1960-ndatel ning kirjastatavate raamatute arv langes järk-järgult alates 1970-ndatest.

Kirjanduslike sündmuste mitmekesisus ja sagedus oli aga uudiskirjanduse ilmumisest tunduvalt vastupidavam. Kõige murrangulisem aeg paguluses oli 1960. aastad. Kui 1950-ndatest 1960-ndate keskpaigani toimusid traditsioonilised kirjandusõhtud armastatud autorite juubelite tähistamiseks ning eesti kirjanduse klassikute ja pagulaskirjanike käsitlemiseks, siis pärast seda ilmub vabameelsemate ja teadlikumate kirjandussõprade huvikeskmesse kodumaal ilmunud teosed ja noored kirjanikud. 1960-ndatel jõudsid Kanadasse ka esimesed külalised kodumaalt, see oli ka põhjuseks, miks Toronto eestlaskond oli vähemalt kuni Eesti iseseisvumiseni lõhenenud. Märkatavalt hoogustus kodu-Eesti kultuurieliidi võõrustamine 1980-ndatel. Torontos tõusis siis veel enam esile 1960-ndatel tegutsemist alustanud nooremapoolsete

kultuurientusiastide seltskond, kes taaselustas organisatsiooni Eesti Kirjanduse Sõbrad, jätkates Kotkajärve Metsaülikoolis alguse saanud veendumust Eesti sündmuste kajastamise vajalikkusest. Kui kirjanduslik looming vähenes autorite vananemise tõttu, siis kirjanduslike sündmuste arvukus kasvas uute võimaluste avanemisega kodumaa suunal. Otsiti aktiivselt võimalusi, kuidas tuua Põhja-Ameerikasse Eesti kirjanikke, kunstnikke ja teatritegelasi. Võeti riske ja suheldi intensiivselt Väliseestlastega Kultuurisedemete Arendamise Ühinguaga. Kuigi Eesti iseseisvumise taastamiseni suhtus pagulaskond kodumaalt külla tulnud kultuuriinimestesse ettevaatlikult, siis EKS oli manduma kippuvas pagulaselus suutnud kirjandustegevust taas elavdada. Sama väärtuslikud olid need suhted ka kodumaal elavatele kirjanikele, kellel oli võimalus näha vaba maailma ning tutvuda Lääne kultuuriga. 1980-ndate lõpus ja 1990-ndate alguses elati täielikult kodumaal toimuvate sündmuste vaimus. Panustati kirjanike võõrustamisele ja abistati nii moraalse toega kui ka märkimisväärse rahalise panusega.

Pagulust üldiselt ja sealhulgas ka pagulaskirjandust kitsamalt saatis poliitiline võitlus vaba Eesti eest. Kirjandusest tõukus näiteks Arved Viirlaiu romaanis “Ristideta hauad” alguse saanud Balti Õhtute traditsioon Ottawas. Kirjanduse käsitlemise seisukohalt prooviti liberaalsemate seltskonnas alates 1960-ndatest poliitiline taust kõrvale jätta ja keskenduda eesti kunstiväärtusliku kirjanduse tundmaõppimisele. Selle suuna eestvedajaks oli 1967. aastal asutatud Kotkajärve Metsaülikool. Kuigi ka siis jäi saatma eestlaste kaheks rebitus, mistõttu kirjandusel oli oluline roll identiteedi kinnitamisel. Siiski nähtub tööst, et kuigi eestikeelset kirjasõna nimetati eestluse püsijäämise aluseks, oli kirjandus siiski nišikultuur ehk väiksele grupile huvipakkuv tegevus. Mitmesugused rahvakultuurinähtused omasid palju tugevamat sotsiaalset ja ühendavat mõju. Paratamatuks nähtuseks oli pagulaste killustatus ja paiknemine kõikjal maailmas. Tekkisid eestlaste keskused, kuid ühist kultuuriarendamist ei toimunud.

Töös sai kinnitust üksikisiku rolli suurus kogukondlikus ja vabatahtlikus tegevuses. Nende inimeste ettenägelikkus, teadmised, suur missioonitunne ja oma aja panustamine löid võimaluse muuhulgas kirjandusliku tegevuse arendamiseks. Toronto eestlaste seisukohalt tuleb nimetada Tartu College'i rajajat Elmar Tampõldu; kirjanduse tutvustajaid ja huviliste sütitajaid Ivar Ivaskit ning Hellar Grabbi, hiljem Tiina Kirssi;

kirjandusliku organisatsiooni juhti ja kodumaaga sidemete arendajat Eda Seppa, aga ka seitsmendas peatükis käsitletud Hannes Oja panust ning mitmeid teisi.

Kirjanduslikku tegevust korraldas Torontos umbes 20 organisatsiooni. Enamik neist on esmajärjekorras mõne teise või üldisema suunitlusega ühingud (nt kirikukogudused, Tartu Instituut) või selliste ühingute juurde loodud allorganisatsioonid (nt Toronto Eesti Seltsi Kirjandusring). Konkreetselt kirjandusele suunatud organisatsioonid, kes kirjandussündmuseid korraldasid, olid kirjastus Orto, Ülemaailme Eesti Kirjanduse Seltsi Kanada osakond ja Eesti Kirjanduse Sõbrad. Viimane küll avardas alates 1980-ndatest oma tegevust laiemalt kogu kultuurile. Siiski tuleb märkida, et kuigi Metsaülikool käsitles kõiki eestlusega seotud teemasid, on selle panus kirjanduse tutvustamisel ja mõtestamisel sama oluline kui eriorganisatsioonidel.

Kolme aktiivsema kümnendi algust märgivad eestlaste uute tegutsemispaikade tekkimine. 1951. a ostetakse Vana-Andrese kirik, 1960. a Eesti Maja ning 1970. a valmib Tartu College. Kõigil hoonetel oli kogukonda ühendav ja kokkutoov tähendus eesti kultuuri järjepidevuse võimaldamisel. Paljud loengud toimusid aastate jooksul ka Toronto Ülikooli hoonetes. Tänapäevaks on Eesti Maja jäänud säilitama paljuski neid traditsiooni ja tegevusi, mis toodi kaasa põgenedes ja on olulised eestluse identiteedi määramisel võõrsil. Seal tegutsevad täienduskoolid, gaidid ja skaudid, rahvatantsijad, laulukoorid, soomepoisid, tähistatakse Eesti Vabariigi aastapäeva. Osa mainitud tegevusest toimub ka Tartu College'is. Viimasena ehitatud Tartu College näib siiski kõige elujõulisem oma majandusliku kindlustatuse tõttu ning on koht, kus lähtutakse muutuva kogukonna vajadustest. Üha enam on tarvidus leida lahendusi, kuidas hoida sidet nende eestlaste järeltulijatega, kes enam eesti keelt ei räägi. Näib, et Eesti Maja ja Tartu College on niisama vajalikud ja teineteist tasakaalustavad kui paarkümmend aastat varem. Erinevus seisneb muidugi selles, et kultuurivahetus on vaba igasugustest piirangutest ning pagulasühiskonda varjutanud lõhe on pikkamööda armistunud.

Lühendid

AABS	Association for the Advancement of Baltic Studies
EKK	Eesti Kultuurikogu Kanadas
EKKo	Eesti Kirjanike Kooperatiiv
EKLA	Eesti Kultuurilooline Arhiiv
EKM	Eesti Kirjandusmuuseum
EKS	Eesti Kirjanduse Sõbrad
ERA	Eesti Riigiarhiiv
ERK	Eesti Rahvusteater Kanadas
ESTO	Ülemaailmsed Eesti Päevad
ETF	Eesti Tõlkefond
EÜT	Eesti Üliõpilaskond Torontos
EÜS	Eesti Üliõpilaste Selts
KLENK	Kesk-Lääne Eesti Noorte Koondis
MÜ	Metsaülikool
PEN	Poets, Playwrights, Editors, Essayists and Novellists
RVN	Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu
TC	Tartu College
TES	Toronto Eesti Selts
TI	Tartu Instituut
VEKSA	Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühing
VEMU	Väliseesti Muuseum
ÜEKSKO	Ülemaailmse Eesti Kirjanduse Seltsi Kanada osakond

Allikad

Kirjandus

- Aleksius, Malle 1989.** “Ma pean ehitama laeva...” – Tulimuld 2, 104–108.
- Anniste jt = Anniste, Kristi, Kaja Kumer-Haukanõmm, Tiit Tammaru 2010.** Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost. K. Praakli ja J. Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 35–56.
- Antik, Richard 1975.** Akadeemilised organisatsioonid. – Eestlased Kanadas I. Toim. Alfred Kurlents, Richard Antik, Jaan Olvet. Toronto: Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon, 411–420.
- Aruja, Endel 1985.** Tartu College. – Eestlased Kanadas II. Toim. Valdu Lillakas. Toronto: Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon, 262–270.
- Aun, Karl 1975.** Suurüritused. – Eestlased Kanadas I. Toim. Alfred Kurlents, Richard Antik, Jaan Olvet. Toronto: Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon, 589–617.
- EE, 19.12.2012 = Hannes Oja, in memoriam.** – Eesti Elu, 19. jaanuar;
<http://www.eestielu.ca/et/uudised/26-in-memorial/1031-hannes-oja>. Vaadatud 20.05.2014.
- Ee. Kanadas 1997 = Eestlased Kanadas III Ajalooline koguteos.** Toim. Valdu Lillakas, Hannes Oja jt. Toronto: Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon.
- Ekbaum, Salme 1970.** Ristitants. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- EKL = Eesti Kirjanike Leksikon 2000.** Koost. Oskar Kruus, Heino Puhvel. Toim. Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, 382.
- EKP = Eesti kirjandus paguluses XX sajandil 2008.** Toim. Piret Kruuspere. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase kirjanduskeskus.
- Eesti pagulaskirjandus... = Eesti pagulaskirjandus: kellele, milleks, kui kauaks? 1971.** – Mana, 38, 33–42.
- Grabbi, Hellar 2010.** Seitse retke isamaale: mälestuslikud esseed. Tartu: Ilmamaa.

Hennoste, Tiit 1994. Hüpped modernismi poole: Eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 11. loeng. Väliseesti modernism I. Eesti kirjandusest sõja ajal. – Vikerkaar 11, 70–75.

Hinrikus, Rutt 2008. Pagulasproosa mitmekesisus ja temaatiline ühtsus. – Eesti kirjandus paguluses XX sajandil. Toim. Piret Kruuspere. Tallinn: Eesti TA Underi ja tuglase Kirjanduskeskus, lk 138–143.

<http://vemu.ca> = Väliseesti Muuseumi koduleht;

<http://vemu.ca/index.php/et/minevik#.U4f-WC-3wXw>. Vaadatud 21.05.2014.

Ivask, Ivar 2007. Olla need, kes me oleme: katkeid päevikutest aastatel 1964–1992. Valinud ja komment. Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Jürjo, Indrek 1996. Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn: UMARA.

Kangur jt = Kangur, Piret, Karl Muru, Ülo Tonts 1991. Väliseesti kirjandus. Tartu: Tartu trükikoda.

Kaplinski, Jaan 2013. Sõprade kirjad on su poole teel. – Sõprade kirjad on su poole teel: Jaan Kaplinski ja Hellar Grabbi kirjavahetus 1965–1991. Koost. Sirje Olesk, toim. Riina Saluveer. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 7–13.

Kaup, Johannes 1951. Eesti vaimuelu paguluses. – Meie Elu, 21. märts.

Kirss, Tiina 1999. Purustatud tamme harud: kodueesti ja diasporaa kirjandussuhted. – Looming 5, 756–769

Kirss, Tiina 2008. Allveelaevadest ja mälupiltidest. – Sirp 19, 02.05;

http://www.sirp.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=548:allveelaevad-est-ja-m-lum-tudest&catid=7:kirjandus&Itemid=9&issue=3205. Vaadatud 20.05.2014.

Krants, Eduard 1967. Eesti Kirjanduse Sõbrad Torontos. – Mana 32, 123–124.

Krants, Eduard 1975. Toronto. Eestlased Kanadas I. Toim. Alfred Kurlents, Richard Antik, Jaan Olvet. Toronto: Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon, 155–173.

Kreem, Robert 1998. ESTO tee Torontost Tallinna: eestlaste elujõu ja vabaduse aastad 1972–1996. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Kronberg, Janika 2010. Mis oli ÜEKS? – Tuna 1, 130–135;

http://rahvusarhiiv.ra.ee/public/TUNA/Artiklid_Biblio/KronbergJanika_Mis_oli_YEKS_TUNA2010_1.pdf. Vaadatud 15.05.2014.

- Kross, Jaan 2008.** Kallid kaasteelised II. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kruus, Oskar 1996.** Eestiga südames võõrsil: kirjutisi eesti pagulaskirjandusest. Tallinn.
- Kurlents, Alfred 1975.** Kirjandus. – Eestlased Kanadas I. Toim. Alfred Kurlents, Richard Antik, Jaan Olvet. Toronto: Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon, 446–467.
- Kurlents, Alfred 1985.** Kirjandus. – Eestlased Kanadas II. Toim. Valdu Lillakas. Toronto: Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon.
- Lipping, Imre 1971.** Metsäülikool. – Mana 38, 122–123.
- Lugejalt kirjanikule = Lugejalt kirjanikule: koguteos eesti raamatusõpradelt üle viie mandri 1955.** Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Merilai, Arne 2008.** Sõdalasi värsibubuga. – Eesti kirjandus paguluses. Toim. Piret Kruuspere. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase kirjanduskeskus, 455–473.
- ME, 17.01.1951 = A. Gailiti – H. Visnapuu – B. Kangro õhtu Torontos.** – Meie Elu 17. jaanuar.
- ME, 12.03.1952 = Kirjandus-muusikaline pärastlõuna.** – Meie Elu 12. märts.
- ME, 02.04.1952 = Meie Elu, Eesti kodusse eesti raamat.** – Meie Elu 2. aprill.
- Oinas, Felix 1985.** Kuidas kirjanikud kirjutavad? – Tulimuld 2, 95–97.
- Oja, Hannes 1997.** Kirjandus. – Eestlased Kanadas III Ajalooline koguteos. Toim. Valdu Lillakas, Hannes Oja jt. Toronto: Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon, 395–405.
- Olesk, Sirje 1999.** Kahe Eesti kahekõne. – Looming 5, 738–757
- Olesk, Sirje 2012.** Väliseesti organisatsioonilise ja kultuurielu kronoloogia. – Valev Uibopuu. Välismaine Eesti Kirjanike Liit. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit, 108–143.
- Puhk, Õnne 2000.** Mina- ja meie-identiteet kanadaeesti kirjanduses. – Eesti proosa maailmakirjanduse diskursuses. Toim. Tiina Aunin. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 14–32.
- Purje, Eerik 2013.** Hingenälg. Tallinn: Argo.
- Raag, Raimo 1999.** Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Taagepera, Rein 2012.** Määravad hetked: mälestusi aastani 1960. Tartu: Ilmamaa.
- Taagepera, Rein 2014.** Mina ja Mare: mälestusi 1960–1970. Tartu: Ilmamaa, 277–287.

- Tensuda, Kaire 2009.** Hannes Oja: “Minus on elanud omaloominguline vaim, keda luule kodumaale viis.” – Eesti Elu 19. märts; <http://www.eesti.ca/hannes-oja-bdquo-minus-on-elanud-omaloominguline-vaim-keda-luulevorm-kodumaale-viis-ldquo/article23079>. Vaadatud 20.05.2014.
- Träss, Olev 1984.** Kotkajärve Metsaülikool: Loomine, algaastad ja põhilised suunad. – Metsaülikool 1967–1982. Toronto: Kotkajärve Metsaülikool, 9–21.
- Undusk, Jaan 1999.** Kirjandus on eestluse määravaimaks identsusvahendiks. – Looming 2, 249–255.
- Vahtra, Arne H. 2004.** Poeet. – Estonian World Review, 6. veebruar; <http://www.eesti.ca/poeet/article6271>. Vaadatud 23.05.2014.
- Valmas, Anne 1994.** Kodutanumast kaugemal: valimik artikleid väliseesti kultuurist. Tallinn.
- Valmas, Anne 2003a.** Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000 I. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Valmas, Anne 2003b.** Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000 II, raamatukataloog. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Valmas, Anne 2003c.** Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000 I–II. Analüütiline ülevaade. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool; <http://digar.nlib.ee/digar/show/?id=10549>. Vaadatud 14.04.2014.
- Valmas, Anne 2006.** Raamatumõtted. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus.
- Valmas, Anne 2011.** Eesti raamatu kirjastamisest kahes ruumis 1940. aastatel. – Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest. Koost. Anneli Kõvamees, Piret Viires. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 81–91.
- VE, 23.04.1952 = Vaba Eestlane. Muusikaline kirjanduslik maipidu.** Meie Elu 23. aprill.

Käsikirjalised allikad

- Mäelo, H. Kiri H. Ojale** 29. IX 1975. – EKM EKLA, f H. Mäelo, m 18:14
- Oja, H. Kirjad B. Kangrole** 2. IV 1959. – EKM EKLA, f 310, m 83:8, 12.
- Oja, H. Kirjad B. Kangrole** 18. IX 1962. – EKM EKLA, f 310, m 83:8, 14.
- Oja, H. Kirjad B. Kangrole** 14. X 1964. – EKM EKLA, f 310, m 83:8, 18.

- Oja, H Kirjad B. Kangrole** 9. X 1966. – EKM EKLA, f 310, m 83:8, 113
- Oja, H. Kirjad B. Kangrole** 20. X 1968. – EKM EKLA, f 310, m 83:8, 115.
- Oja, H. Kirjad H. Mäelole** 25. IV 1966. – EKM EKLA, f 226, m 27:10.
- Oja, H. Kirjad P. Lindsaarele** 29. XII 1967. – EKM EKLA, f 334, m 16:2, 11
- Oja, H. Kirjad R. Kolkile** 7. XII 1981. – EKM EKLA, f M 9:6, 13.
- Sepp, Eda 1992.** Väliseestlaste muutuv roll eesti kultuuri vahendajatena. Ettekanne Altera koosviibimisel 21.01.1992 Toronto Ülikoolis, Trinity College'is. Käsikiri autori valduses.
- Sepp, Eda 1996.** Eesti Kirjanduse Sõbrad 1985–1996. VEMU, EKS-i arhiiv.
- Sepp, Eda 2008.** Andres Laur (1908–1973 aprill 3.). Käsikiri autori valduses.
- VEMU, HO nr 1** = Väliseesti Muuseum, Hannes Oja arhiiv. Eesti keele ja kirjanduse kursus. Toronto, talv 1958/59.
- VEMU, HO nr 2** = Väliseesti Muuseum, Hannes Oja arhiiv. Eesti Raamatu Aasta 24.II 1975–24.II 1976 1974. – Raamatu-aasta peakomitee väljaanne. USA.
- VEMU, HO nr 3** = Väliseesti Muuseum, Hannes oja arhiiv. Biograafiline skits. (dateerimata)

Intervjuud

- Arro, Alliki K.** Karusele, 19.08.2013
- Mitchell, Lembi ja Heikki Oja K.** Karusele, 19.08.2013
- Ilves, Maie ja Peeter K.** Karusele, 25.06.2013.
- Karuks, Urve K.** Karusele, 20.06.2013.
- Külvet, Vaike K.** Karusele, 20.06.2013.
- Marten, Edgar K.** Karusele, 28.06.2013.
- Müllerbeck, Aino K.** Karusele, 02.07.2013.
- Leivat, Laas K.** Karusele, 24.06.2013.
- Purje, Eerik K.** Karusele, 22.08.2013.
- Sepp, Eda K.** Karusele, 21.08.2013.
- Taagepera, Rein K.** Karusele, 09.04.2014
- Telmet, Kaja K.** Karusele, 15.08.2013.
- Träss, Olev K.** Karusele, 25.06.2013.

Estonian literature life in Toronto

Summary

As a direct result of the atrocities of World War II and subsequent Soviet occupation, 70 000–80 000 Estonians fled to the West, among them approximately 12 000 to Canada. This bachelor's thesis is dedicated to the recording and preserving of the literary activity of the Toronto Estonian community, as well as its contributions to the preservation of the Estonian culture outside of its members' home country.

The main objective of this thesis is to describe and illustrate the literary activities of one of the largest Estonian communities of the Western diaspora from the 1950s through the present day. Focusing primarily on the organizational aspects of the culture: organizations, leaders, political actions influenced by the literature community and so on. Less attention has been paid to the literary creations themselves and excluded altogether is any analysis thereof.

The thesis is based on research done thus far on Estonian literature in exile, interviews conducted with members of the Toronto Estonian community and materials from both the Museum of Estonians Abroad (VEMU/Eesti Õppetöö Keskus) and the Estonian Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum (Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuurilooline Arhiiv). The author of this work recorded 12 interviews totaling 23 hours in length, eleven of which took place during the summer of 2013, and one of which took place in April of 2014. Audio recordings of these interviews have been archived at the Museum of Estonians Abroad in addition to being in the possession of the author herself.

This bachelor's thesis is divided into seven chapters. The first chapter provides an overview of typical characteristics of literature in exile and the way it is described. The following five chapters are dedicated to the closer examination of each successive decade of the period of exile. The sixth chapter considers changes that took place in Toronto's literary world after the restoration of Estonian independence. The final chapter focuses on Hannes Oja, a journalist, critic, author and prominent cultural figure

in the Toronto Estonian community who exemplifies the importance of the role of the individual in the cultural life of refugees and cultural communities in exile. Included in the appendix of this thesis are, among other materials, transcripts of five interviews as well as photos of prominent cultural figures of the Toronto Estonian community.

Analysis of literary activity is based upon Tiit Hennoste's system of classification, dating back to 1994, according to which the most intense period of literature in exile lasted from the beginning of the 1950s until the middle of the 1960s, as reflected in the abundance of both authors and readers. This was followed by a period of stability wherein the achieved levels of popularity remained high. The mid-1970s saw the beginning of a period of quiet decline, the result of the aging of the culturally active population and decrease in number of active members of the younger generation replacing them. This classification was based on the number of new literary works published during this period. The findings of this thesis, however, indicate that levels of intensity of involvement in literature and the number of cultural events cannot be classified exactly the same way. The organization of cultural life experienced an upheaval during the 1960s. Up until the middle of the decade, the main focus was on Estonian literature produced in exile. Around this time, however, closer contact with the homeland started to become possible and the younger generation of Estonians, who had themselves grown up in Canada, began expressing great interest in the creative works of emerging young authors in Soviet Estonia. More modern literature and opportunities to visit the homeland as well as host Estonian visitors to Canada all helped to revitalize Estonian cultural life in exile. The end of the 1980s saw the most frequent visits to North America by members of Estonia's cultural elite, at a time when big changes were occurring in the Soviet Union but Estonia had not yet regained its independence. These visits provided opportunities for Estonian compatriots to experience the free world and gain exposure to Western culture.

The most influential organizations involved in the literary scene in Toronto were Friends of Estonian Literature (Eesti Kirjanduse Sõbrad) and Kotkajärve Forest University (Metsaülikool), both established in 1967. Largely as a result of the efforts of these two organizations in particular, interest in the Estonian culture was rekindled or

strengthened in scores of ethnic Estonian youth who had been losing touch with the Estonian exile community.

The two primary “homes” of the Estonian community in Toronto are the Toronto Estonian House and the university dormitory known as Tartu College, located in the heart of downtown Toronto. During the period following the regaining of independence in Estonia, cultural activity in exile communities entered into a quieter period as attention shifted to opportunities to rediscover the homeland itself. In 2009, however, Museum of Estonians Abroad/Estonian Studies Centre (VEMU/ Eesti Õppetöö Keskus) were established in association with Tartu College, and it is around this time and due in large part to their initiative that the cultural life of the Toronto Estonian community began to undergo a large-scale revival once more. As time goes by, the community includes more and more individuals with Estonian roots but who do not speak Estonian. Subsidiaries of Tartu College have made a strong commitment to keeping these individuals involved in the Estonian community.

While one may have expected that a small Estonian population in exile would have long since assimilated into Canadian society, the Estonian community in Toronto, even now, 24 years after the regaining of independence in Estonia, has proven flexible, and while it may be changing, it has certainly not begun to fade away.

Lisad

Lisad ei ole elektrooniliselt publitseeritud.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina _____ Kathriin Karus _____
(isikukood: _____ 49009240215 _____)
(*autori nimi*)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

_____ "Eesti kirjanduselu Torontos" _____,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendajad on _____ Arne Merilai ja Piret Noorhani _____,
(*juhendaja nimi*)

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
 3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus ___30.05.2014_____ (*kuupäev*)

_____ Kathriin Karus _____
(*alkiri*)